

शिवज्ञानबोधः

सदाशिवशिवाचार्यविरचितया
सिद्धान्तसूत्रवृत्त्या समन्वितः

अनुसन्धानसम्पादकः

श्री सन्निधानं सुदर्शन शर्मा

कुलपतिः

14104

Q2:231

श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालयः

तिरुपति
२००९

तद्वत्

शिवज्ञानबोधः

सदाशिवशिवाचार्यविरचितया
सिद्धान्तसूत्रवृत्त्या समन्वितः

प्रधानसम्पादकः

वेदाचार्यः श्री सन्निधानं सुदर्शन शर्मा
कुलपतिः

सम्पादकः

डा. मुल्लपूडि सीताराम शास्त्री

श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालयः

तिरुपति

२००९

Śivajñānabōdhaḥ

Sadāśivaśivācāryaviracitayā Siddhāntasūtravṛttayā Samanvitah

First impression : 2009

Copies : 1000

Price :

© Sri Venkateswara Vedic University, Tirupati, A.P.

Cheif Editor : Prof. S. Sudarsana Sarma
VICE-CHANCELLOR

Editor : Dr. M Sitarama Sastry

DTP & Published by
Sri Venkateswara Vedic University
Research & Publication (Special Drive)
Tirupati.

वेदाचार्यः सन्निधानं सुदर्शन शर्मा
कुलपतिः

पुरोवाक्

जङ्घन्येते चरणौ प्रक्रान्तायां पाठ्यग्रन्थप्रकाशनपद्यायाम् - इति महत् परितोषस्थानम् । श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालयः वेदविज्ञानाध्ययनाध्यापने - धार्मिकोद्बोधने-शिष्टाचरणे-सन्मार्गप्रचारणे च विद्यानां चतुर्दशत्वं कल्पयितुं कृतदीक्ष इति विदितचरमेव । ततश्च वयमेतेष्वारम्भवत्सरेषु निजाशयफलसिद्धिसौख्यमनुभवामः । प्रभवामश्च पुरोगामिकार्यविजयसाधने ।

श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालयेन 'परिशोधन-प्रकाशनविभाग' (Research and Publication Wing) द्वारा पाठ्यपुस्तकप्रकाशनं क्रियते । तत्र परीक्षोपयोगिपुस्तकानि प्रकटय्य विद्यार्थिभ्यः प्रदातव्यानीति चास्मदाशयः । तदाशयसाधने कृतकृत्यतामातन्वानाः काव्यविभागेन साकम् आगम-वैदिक-सूत्रग्रन्थपरम्पराश्च प्राकाश्यमानयन्तः सानन्दा बोभवीमः ।

छात्रोपयोगिनः शैवागमग्रन्थाः विरलगणेया एव गैर्वाण्यां प्रकाश्यन्ते । देवनागर्यां यद्येते समुन्मिषन्ति, तदा सङ्ख्यावद्गणः तत्तदागमपाठप्रचारादिकार्यक्रमे सौलभ्यं सारल्यं प्राप्नुयुः । तदनया धिया, शिवज्ञानबोध-कारणागमादि शैवागमग्रन्थजातं क्रमेण आलोकनसालोक्यमर्पयामः । तस्मिंश्च क्रमे प्रथमोऽयं क्रमः शिवज्ञानबोधः यो ह्यद्य स्पन्दते ।

शैवागमेष्वन्यतमे रौरवागमे श्लोकरूपेण स्थितानां द्वादशसूत्राणां विपुलव्याख्यारूपोऽयं ग्रन्थः निदिध्यासितशिवहृदयानामाकलयतु हृदयप्रमोदनमोदनम् ।

एतादृशग्रन्थपठन-पर्यालोचनादिना स्निह्यतु चेतः, देदीप्यतां च ज्ञानज्योतिः
इत्याशास्महे ।

तिरुपति

१५-०५-०९

सन्निधानं सुदर्शन शर्मा
कुलपतिः

प्रस्तावना

श्रीवेङ्कटाद्रिनिलयं वेदविज्ञानभासुरम् ।

सर्वसङ्कल्पसम्पत्तिसाधकं नौमि स्वस्तरुम् ॥

अपरोऽयं प्रमोदव्यतिकरः यः किल श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालयः महर्षिशेमुषीसमुन्मिषितं महाकविमधुरवचनामृतसंसर्गं च ग्रन्थजातं छात्र-पाठकोपयोगाय प्राकाशयमानयन्, तुर्यस्तबकत्वेन शैवागममणिं शिवज्ञानबोधं मुद्रापयितुमुद्युङ्क्ते । चश्चूर्यते कार्यसाफल्यमुद्दिश्य, स्याद्वा शनैर्गमनम् । किन्तु, पुरोगमनं चेत् प्रशंसार्हमेव किल ।

विस्तृते शैवागमकोशजाले अन्यतमः प्रसिद्धः रौरवागमः । तत्र पाशविमोचनपटले स्थितानां द्वादशसूत्राणां विवरणप्रायोऽयं ग्रन्थः । श्लोकरूपतया निबद्धेष्वेतेषु सूत्रेषु श्री सदाशिवशिवाचार्यविरचिता “सिद्धान्तसूत्रवृत्तिः”, गाढार्थविश्लथनद्वारा सुखप्रवेशयोग्यतामाकल्पयति । अतएवेदानीं तया वृत्त्या ग्रन्थोऽयं प्रकाशयते, वेदविश्वविद्यालयेन ।

“यस्य च ज्ञानेन सर्वं ज्ञातं भवति...” इति पूर्वान्तर्वाणिवचनानुसारम् अजित-कामिक-कारण-अचिन्त्य-वातुल-पौष्कर-प्रभृति शैवागमवचनानि बहून्ग्रन्थे प्रमाणतया समुद्घुङ्क्षितान्यासन् ।

“पुनरपि जननं पुनरपि मरणं....” इति जननमरणचक्रबद्धः पुरुषो जीवः पशुः । पतिस्तु भगवान् शङ्करः । एवं च पति-पशु-पाशविवेकोऽत्र ग्रन्थे प्रधानविषयः । पाशविमुक्तिद्वारा अद्वयां शिवसायुज्यरूपां मुक्तिं प्रतिपादयन्त्येतानि द्वादशसूत्राणि । एतदेव ग्रन्थप्रयोजनम् । शक्तिपातवन्तः अधिकारिणः । शिवानन्यानुभवः सम्बन्धः - इत्येवं साधनचतुष्टयादिकं “स्त्रीपुंनपुंसकादित्वाज्जगतः कार्यदर्शनात् । अस्ति कर्ता, सहत्वैतत् सृजत्यस्मात् प्रभुर्हरः ॥ इत्याद्यश्लोकविवरणारम्भे श्री सदाशिवशिवाचार्याः विशदं निरूपयामासुः ।

एवं जीवन्मुक्तः पुरुषः पुनः कर्मबन्धं प्रविशति वा न वा इति द्वापरस्य विच्छेदकः दशमश्लोकः औपनिषदिकार्थपरामर्शने विशदमुकुरायते । “शिवेनैक्यं

गतस्सिद्धः, तदधीनस्ववृत्तिकः । मलमायाद्यसंस्पृष्टो भवति स्वानुभूतिमान् ॥” इत्येतद् ग्रन्थगतं सूत्रं, “यथा पुष्करपलाशे अपः न श्लिष्यन्ते एवंविदि..... इति छान्दोग्यश्रुतिमनुसरति । अपि च, द्वादशार्कप्रभापटलसदृक्षानामेषां श्लोकानां श्रीसदाशिवशिवाचार्यविरचिता वृत्तिरपि विषयगम्भीर्ययुतात्र विराजते ।

वेदविश्वविद्यालयेऽत्र “परिशोधन-प्रकाशनविभागः” वर्तते । प्रथमे वयसि तत्कृतः पदन्यासोऽयम् । एतस्य सारस्वतक्रतुकार्यस्य ग्रन्थप्रकाशनरूपस्य प्रोत्साहकेभ्यः वेदविश्वविद्यालयप्रारम्भकुलपतिभ्यः वेदाचार्येभ्यः श्री सन्निधानं सुदर्शन शर्म महोदयेभ्यः विनयकुसुमाञ्जलिं समर्पयामि । “स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः” ।

सप्रयासेऽस्मिन् व्यापारे “परिशोधन-प्रकाशनविभाग” (Research and Publication Wing) वर्तिनां सहचराणां साहाय्यं कार्त्तज्ञ्यप्रकटने मां मुखरयति । तेषां पुरोऽभिवृद्धिमाकल्पतादाश्रितकल्पतरुः भगवान् श्रीनिवासः इति प्रार्थये । एतद् ग्रन्थप्रकाशनविषये अविस्मरणीयं करावलम्बनं प्रयच्छतोः पूज्यशिवाचार्ययोः श्री टि.वि.गणेश गुरुकुल- श्री सि.कार्तिकेयन् महाभागयोः सर्वधा कृतज्ञोऽस्मि । अपि च विज्ञानां सहृदयानामस्मत्पुरोविकासमाकाङ्क्षमाणानां च मित्राणां हितसूचनानि सादरमभिलषामि ।

तिरुपति
विरोधिवर्ष, हनुमज्जयन्ती ।

इत्थं विज्ञापयति सुधीविधेयः
मुल्लूड सीताराम शास्त्री
‘जयः’

शिवज्ञानबोधः

श्लो - शिवं परात्परं नित्यं चिद्धनानन्दमद्वयम् ।

पशूनां पाशहतरिं पञ्चकृत्याधिकारिणम् ॥

श्लो - विघ्नेशं स्कन्दमम्बाश्च विश्वेश्वं च गिरां गुरुम् ।

नत्वा सिद्धान्तसूत्राणां वृत्तिं वक्ष्ये शिवाज्ञया ॥

श्रीमन्मेरौ कैलासनामकशिखरे विराजमानं श्रीदक्षिणामूर्तिं भगवन्तं श्री नन्दिकेश्वरो नमस्कृत्य; 'स्वामिन् ! पुरा चर्या क्रियायोगपादास्त्वनुगृहीताः । पक्वात्मनां सुमोक्षाय ज्ञानपादमनुगृहाणेति' पप्रच्छ सोऽपि तेन प्रश्नेनानुमोदितस्तथैवेति प्रतिज्ञाय यथाश्रुतमुपादिशत् । तद्यथा अर्थसृष्टेः पूर्वं निष्कळपरशिवात् नादादिवदनत्वेनोद्गीर्णं संज्ञारूपात्मकं ज्ञानमन्त्रविग्रहवत्तया सकलाऽकलात्मकसदाशिवदेवो बुध्वा, पशूनां चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं त्रिपदार्थं चतुष्पादप्रतिपादकं कामिकाद्यष्टाविंशत्यागमजालं पञ्चवक्त्रैः निर्माय, प्रणवादिभ्यो दशभ्यश्च ते(?) वेभ्यः अनारीन् रुद्राद्यष्टादशेभ्यो रुद्रेभ्यश्चोपदिष्टवान् । सतेषामुपदेशकाले उपश्रोत्रारुरुसंज्ञकेन सङ्ग्रहरूपेण ज्ञानमार्गमुपदिशेति पृष्ठस्सन् तथैवेत्यनुगृह्य, सकलागमेषु सारं समेवद्धृत्य शिवज्ञानबोधाख्यम् अनुष्टुप्छन्दोरूपं द्वादशसूत्रात्मकं शास्त्रं प्रणीय, तस्मै समुपादिशत् । तत्सहितं सर्वागमजालमहौघप्रकारेण अनन्तेश्वरायोपदिष्टवान् सोऽपि यथाश्रुतं मह्यमुपादिशत् । अहमपि तद्रौरवागमान्तस्थ पाशविमोचनपटलपठितानि शिवज्ञानबोधसिद्धान्तसूत्राणि तदर्थंश्च, तुभ्यमुपदिशामि । त्वमपि पक्वात्मनस्तस्यार्थानुपदिशेत्युपदिष्टवान् ।

अथेदानीं निगमागमपारावारपारीणः वैदिक-शैव-सिद्धान्तस्थापनाचार्यः वामदेवऋषिसम्प्रदायप्रवर्तकः मणिकर्णिकामठनिवासः, प्रसिद्धनैष्ठिकवर्यः, विश्वेश्वरशिवाचार्य प्रधानशिष्यः, शैवसन्यासनिष्ठानिष्णातः सदाशिवः शिवाचार्योपगतानि सिद्धान्तसूत्राणि व्याकरोति ।

अस्मिन् शिवज्ञानबोधशास्त्रे, प्रथमद्वितीयसूत्राभ्यां, कर्तुः प्रमाणलक्षणे, संहारोत्पत्तिक्रमो मायाकर्मणोः प्रमाणलक्षणे च; तृतीयचतुर्थसूत्राभ्यां, पशुपशुत्वयोः प्रमाणलक्षणं, ईश्वरतिरोधानकृत्यञ्च, पञ्चमसूत्रेण, पशोरन्तर्यामित्वेन पशुपतेः पालकत्वविधानञ्च, षष्ठसप्तमसूत्राभ्यां, सदसन्निरूपणञ्च, अष्टमनवमसूत्राभ्यां, शिवानुग्रहपूर्वं श्रवणमनननिधिध्यासनसाक्षात्कारफलितमोक्षक्रमश्च, दशम सूत्रेण, प्रपत्या पाशवासनाक्षयश्च, आगामिककर्मान्वासिश्च, एकादशद्वादशसूत्राभ्यां, अन्तरङ्गबाह्यभक्तिप्रतिपादकयोगक्रियाचर्याक्रमश्च, समाहृत्य-त्रिपदार्थाश्चतुष्पादाः प्रतिपादिताः ।

अस्य शास्त्रस्य पति-पशु-पाशविवेको विषयः, पाशपरित्यागेन अखण्डाकारसच्चिदानन्दाद्वयपरिपूर्णशिवसायुज्यरूपमुक्तिः प्रयोजनं, शक्तिपातवन्तोऽधिकारिणः, आत्मनां शिवज्ञानेन शिवानन्यानुभवबोधस्सम्बन्धः ।

शिवाभ्यां नमः

श्रीमद्रौरवागमे त्रिसप्ततितमे पाशविमोचनपटले

शिवज्ञानबोधीयद्वादशमूलसूत्राणि

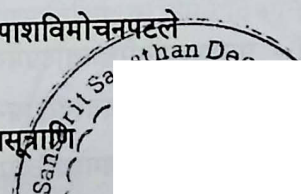
- सू - स्त्रीपुंनपुंसकादित्वाज्जगतः कार्यदर्शनात् ।
अस्ति कर्ता स हृत्त्वैतत्सृजत्यस्मात्प्रभुर्हरः ॥ १ ॥
- सू - अन्यस्सन् व्याप्तितोऽनन्यः कर्ता कर्मानुसारतः ।
करोति संसृतिं पुंसामाज्ञया समवेतया ॥ २ ॥
- सू - नेतितो ममतोद्रेकादक्षोपरतिबोधितः ।
स्वापे निर्भोगतो बोधे बोद्धृत्वादस्त्यणुस्तनौ ॥ ३ ॥
- सू - आत्मान्तः करणादन्योऽप्यन्वितो मन्त्रिभूषवत् ।
अवस्थापञ्चकस्थोतो मलरुद्धस्सदृक्क्रियः ॥ ४ ॥

- सू - विदन्त्यक्षाणि पुंसार्थान्नस्वयं सोऽपि शम्भुना ।
तद्विकारी शिवश्चेन्न कान्तो यो वत्स तन्नयेत् ॥ ५ ॥
- सू - अदृश्यञ्चेदसद्भावो दृश्यम्वेज्जडिमा भवेत् ।
शम्भोस्तद्व्यतिरेकेण ज्ञेयं रूपं विदुर्बुधाः ॥ ६ ॥
- सू - नाचित् चित्सन्निधौ किन्तु न वित्तस्ते उभे मिधः ।
प्रपञ्चशिवयोर्वेत्ता यस्स आत्मा तयोः पृथक् ॥ ७ ॥
- सू - स्थित्वा सहेन्द्रियव्याधैः स्वं वेत्सीति बोधितः ।
मुक्त्वैतान् गुरुणाऽनन्यो धन्यः प्राप्नोति तत्पदम् ॥ ८ ॥
- सू - चिद्दृशाऽऽत्मनि दृष्ट्वेशं त्यक्त्वा वृत्तिमरीचिकाम् ।
लब्ध्वा शिवपदच्छायां ध्यायेत्पञ्चाक्षरीं सुधीः ॥ ९ ॥
- सू - शिवेनैक्यङ्गतस्सिद्धस्तदधीनस्स्ववृत्तिकः ।
मलमायाद्यसंस्पृष्टो भवति स्वानुभूतिमान् ॥ १० ॥
- सू - दृशो दर्शयिता चात्मा तस्य दर्शयिता शिवः ।
तस्मात्तस्मिन् परां भक्तिं कुर्यादात्मोपकारके ॥ ११ ॥
- सू - मुक्त्यै प्राप्य सदस्तेषां भजेद्वेषं शिवालयम् ।
एवं विद्यात् शिवज्ञानबोधे शैवार्थं निर्णयः ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्रौरवागमे त्रिसप्ततितमे पाशविमोचनप्रटले

द्वादशाध्याये

शिवज्ञानबोधीय द्वादशसूत्राणि

॥ श्री महागणाधिपतये नमः ॥

सव्याख्यानशिवज्ञानबोधशास्त्रे

प्रथमद्वितीयसूत्रे आरभ्येते ॥

अव :- अथाऽनुमानपुरस्सरं पठितसूत्रस्य, व्याख्यानमादावारभ्यते । शब्दार्थात्मकप्रपञ्चस्य स्वयम्भुत्व-स्वभावाभ्यां, न कर्त्रपेक्षेति वादिनो निराकरणपूर्वकमनुमानेन जगत्कर्तारं शिवं साधयित्वा, अनन्तरमनन्तेश्वरमुखेन क्रियमाणं अशुद्धाध्वकृत्यञ्च प्रथमद्वितीयसूत्राभ्यामाह ॥

१ - सूत्रम्

सू - स्त्रीपुंनपुंसकादित्वाज्जगतः कार्यदर्शनात् ।
अस्ति कर्ता स हत्वेतत्सृजत्यस्मात्प्रभुर्हरः ॥

२ - सूत्रम्

सू- अन्यस्सन् व्याप्सितोऽनन्यः कर्ता कर्मानुसारतः ॥
करोति संसृतिं पुंसामाज्ञया समवेतया ॥ इति ।

पदविभागः :- जगतः कर्ता, अस्ति, स्त्री पुंनपुंसकादित्वात्, कार्यदर्शनात्, सः, एतत्, हत्वा, सृजति, अस्मात्, प्रभुः, हरः, इति योजना ॥ १ ॥

कर्ता, अन्यस्सन्, व्याप्सितोऽनन्यः, पुंसां कर्मानुसारतः, समवेतया, आज्ञया, संसृतिम्, करोति इति योजना ॥ २ ॥

ननु !

श्लो - प्रमाणव्यतिरिक्तत्वादप्रमेयमिति स्मृतम् ।

अनिर्देश्यमलक्ष्यत्वाद्वाङ्मनोतीतगोचरम् ॥

इत्यादि प्रमाणगोचरत्वं प्रतिपादकागमवचनबाहुल्यादनुमानेन परतत्त्वं साध्यत इत्युक्तिर्विरुद्धेति चेत् सत्यम् । उपाधिरहिते निर्विकल्पज्ञानस्वरूपे

अनर्वाचीनपदे परतत्त्वे तथाभवतु महत्त्वमस्माभिरनुमानेन साध्यत इत्युक्तिः
बैन्दवादिसहितसविकल्पकसार्वज्ञत्वादिषाड्गुण्य विशिष्टार्वाचीनलय-
भोगाधिकारधर्मलक्षितशक्ताभिधानकपदान्येव ।

तदुक्तं पुष्पदन्तस्तवे -

श्लो - अतीतः पन्थानं तव च महिमा वङ्गनसयो ।

रतद्व्यावृत्त्याऽयं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।।

स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य न विषयः ।

पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य स वचः ॥

पौष्करे -

श्लो - लयभोगाधिकारात्मव्यापारत्रयलक्षितः ।

स्वभावादच्युतशक्तः सपतिः परिपठ्यते ॥

पदार्थः पतिसंज्ञितः, इत्यतो न विरोधः । जगतः कर्तास्तीति प्रतिज्ञा ।

गच्छति, नश्यतीति व्युत्पत्त्या जगच्छब्दो निष्पन्नः । तज्जन्मादिकं कुतसापेक्षम् ।

तथा च प्रथमसूत्रं मृगेन्द्रे -

श्लो - जगज्जन्मस्थितिध्वंसतिरोभावविमुक्तयः ।

कृत्यं सकारकफलं ज्ञेयमस्त्येतदेव हि ॥ इति ॥

अत्र प्रथमशब्दप्रपञ्चसाधकहेतुमाह ।

स्त्रीपुंनपुंसकादिति, वर्णानां स्त्रीपुंनपुंस्सकलिङ्गाव्ययादि भेददर्शनात् ।

जडत्वे सत्यनेकत्वात् गुणत्वाच्च, सर्वज्ञादिषाड्गुण्यविशिष्टत्वादिशक्तिसत्
कर्तृकत्वम् ।

तथा च वातुळे -

श्लो - स्त्रीरूपाश्चैव पुंरूपास्तथा चोभयरूपकाः ।

सर्वे च देवतारूपाः प्रत्येकं वर्णरूपकाः ।

अजिते -

श्लो - आसीत्पूर्वं हि सर्गादौ ब्रह्मरूपात्पराच्छिवात् ।
शब्दस्ततोऽक्षरस्तस्माच्छब्दराशिरनुत्तमः ॥

पौष्करे -

श्लो - तेषामेका परा योनिः यत्तेजः परमेश्वरम् ।
निमित्तमीश्वरस्तेषामुपादानं स बिन्दुराद् ॥
स्वकर्मसहकारी स्यात् कार्यं तस्मात्सहेतुकम् ।
उपादानमतो बिन्दुर्यस्माद्वर्णा न तद्विना ॥
बहुधा संस्थिता वर्णाः कृतका चेतना यतः ।
वर्णाश्च स्वरसंयोगात् पादं तैर्वाक्यमिष्यते ॥
तस्मादर्थः प्रतीतिस्याद् व्यवहारनिबन्धने ॥ इति ॥

अर्थप्रपञ्चकसाधकहेतुमाह, कार्यदर्शनादिति । ननु, कारण भुवनभोग्यवस्तूनां
कार्यत्वेन दर्शनात् उत्पत्तिमत्त्वात् कर्तास्तीत्यर्थः ।

यथाऽऽह पराख्ये -

श्लो - मूर्तास्सावयवाश्चैता नानारूपपरिच्छिदाः ।

मृगेन्द्रे -

श्लो - अथानादिमलोपेतस्सर्ववित्सर्वकृच्छिवः ।

न्यायशास्त्रे च -

श्लो - नमामि परमात्मानं स्वतस्सर्वार्थवेदिनम् ।

विद्यानामादिवक्तारं निमित्तं जगतामपि ॥ इति ॥

पौष्करे -

अस्योदाहरणम् ।

श्लो - विवादाध्यासितं विश्वं विश्ववित्कर्तृपूर्वकम् ।

कार्यत्वादावयोस्सिद्धं कार्यं कुम्भादिकं यथा ॥ इति ।

इह धर्मेण साध्यते क्वचित्कार्येण कारणं कारणेन क्वचित्कार्यं क्वचदाम्नाय-
दर्शनात् इति मतङ्गवचनादागमेन जगतः सकर्तृकत्वसिद्धिः। अनुमानञ्च-
विचित्ररूपं जगत्, ज्ञानक्रियाशक्तिसाध्यं, कार्यत्वात्, शिवज्ञानक्रियासाध्यरथगो-
पुरप्रासादादिवदिति । ज्ञानक्रियाशक्तिसिद्धौ, तद्धर्मी महेश्वरः कर्तेत्यनुमीयते ।
नन्वनुमानस्य प्रत्यक्षोपवशित्वाद्रसवत्यादौ धूमाग्री दृष्ट्वा, भूधरे धूमदर्शनात्
अग्न्यनुमीतीवच्च । एकत्रैकदा घटादिकं तत्कर्मकारं तत्क्रियाञ्च दृष्ट्वऽन्यत्रापि
घटदर्शनात् कुलालकर्तृकत्वादनुमीतीवच्च एकत्र प्रपञ्चक्रियारूपधर्मतत्कर्तारं दृष्ट्वा
खलु प्रपञ्चस्य कर्तास्तीत्यनुमेयं, तद्वत् कुत्राप्यदृष्टत्वादिदमीश्वरसाधकमनुमान-
सिद्धिमिति चेत् तन्न । अनुमानमपि, विशिष्टशिष्टसाधन-सामान्यदृष्टसाधनभेदेन
द्विविधः । तयोर्मध्ये धूमाग्न्यनुमानम्, घटात्कुलालाच्चेत्यादिविशिष्टसाधनम् ।
पिशाचग्रस्तास्तेहि न दृष्ट्वा तदाविष्टग्रहाऽदर्शनेऽपि, तच्चेष्टया ग्रहाऽनुमानं
सामान्यदृष्टसाधकम् । तद्वत्सामान्यदृष्टसाधनदर्शिधर्मानुमानेश्वरसाधकानुमानं
सिद्धम् । तथाहि । दृष्टं, सामान्यतो दृष्टमिति तत्साधनं द्विधा ।।

किरणे -

श्लो - तत्राद्यमक्ष(क्षि)योग्यस्य पदार्थस्यानुमानकम् ।

अन्यत्स्वतोऽप्यदृष्टस्य पदार्थस्यानुमानकम् ॥

तथैव पशवः केचित् ग्रहग्रस्ता विकुर्वते ।

विकारास्तत्र दृश्यन्ते ग्रहाः कापि न दृश्यते ॥ इति ।

अथ मायाकर्मणोरचेतनत्वात्, कालस्य जडत्वे सत्यनेकतया कार्यत्वात्,
जीवानामाणवमलरुद्धः, क्रियाशक्तिमत्त्वात्, हिरण्यगर्भनारायणकालरुद्राणां
सकलरूपमहेश्वराङ्गोद्भूतत्वेन गुणत्रयाधिष्ठिता शुद्धाध्वकृत्यस्येव कर्तृत्वात्, शिव
एक एव, शब्दार्थप्रपञ्चयोरादिकर्ता । ननु ब्रह्मा जगत्कर्ता नारायणो जगत्कर्ता रूद्रो
जगत्कर्ता इति श्रुतिचोदित्वादत्र कथं तदुदासेन, कथं शिवस्येव कर्तृत्वमुच्यते ।
सत्यम्, श्रुतौ कलशाक्षमालाशङ्खचक्रशूलडमरुकादि चिह्नानामनुक्तत्वात्,
ब्रह्मादीनां भिन्ननिष्कलः परशिवयोगेन व्यपदिश्यते । नोचेदन्योन्यविरोधात्

कृत्यमेव न सङ्गच्छेत । किञ्च, रुद्र एक एव द्वितीयो नेत्यादि श्रुतिविरोधाच्च, तस्माद्यौगिकः । 'शिव एवादिकर्ता सकलरूपभृत्', ब्रह्मविष्णुरुद्राणां को भक्तेभ्यो लीलानित्यविभूत्योः प्रदायकात्वादीश्वराभिदायकश्चैव एव आदिकर्ता सकलरूपभृत्, ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादयस्त्वान्तरकर्तारः ।

तदुक्तं पराख्ये -

श्लो - एको हि नामगैर्भेदैः स्थितस्स परमेश्वरः ।

ब्रह्मत्वाद्ब्राह्मणत्वाच्च ब्रह्मैव शिवयोगतः ॥

विष्णुः प्रभवशीलत्वात्प्रभवो जगतां प्रभुः ।

रुजं द्रावयते यस्मात्तेन रुद्रो रुजाक्षयात् ॥

पौष्करे -

श्लो - तथा प्रथमसृष्टेऽस्तु समस्तोपाधिवर्जितः ।

कर्ता महेशोऽवशिष्टाः प्रवृत्ताशेषशक्तिकाः ॥ इति ।

स, इति, उक्त धर्मधर्म्यनुमानेन सिद्धः कर्ता, एतत् हत्वा सृजतीति, वर्तमान प्रपञ्चमुपसंहृत्य, हर एक एवाशिष्टतया स्थित्वा, पुनःप्राग्वत्, सृष्ट्यादिकृत्यं करोतीति ।

तदुक्तं मृगन्द्रे -

श्लो - भोगसाधनमाश्रित्य कृत्वा कारणसंश्रयम् ।

तच्च स्वात्मकमाक्रम्य विश्रमायावतिष्ठते ॥

हर एक एवावशिष्ट इत्यर्थः सममिति वचनम् ।

देवीकालोत्तरे -

श्लो - अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् ।

न तं पश्यामि यस्याहं तं न पश्यामि यो ममेति ॥

मृगेन्द्रे पुनरपि -

श्लो - भविनां भवखिन्नानां सर्वभूतहितो यतः ।

स्वापावसानमासाद्य पुनः प्राग्वत्प्रवर्तते ॥

ननु, जीवानां जननमरणयातायातश्रान्तिविश्रान्त्यर्थं, उप सम्हारोऽस्तु,
पुनः प्रपञ्चकारणं, किमर्थमित्याशङ्कायामुत्तरवचनम् -

किरणे -

श्लो - मुक्त्यर्थं स्वपशुर्बद्धो नान्यथा सास्य जायते ।

यावच्छरीरसंश्वेतो न सज्जातो न भोगभुक् ॥

मायेयं तत्पुनस्तस्य तदाभावान्न भुक्तिभाक् ।

तेन तेन स्वतन्त्रत्वात् मलिनो मलिनीकृतः ॥

यदा वस्त्रं सदो भूतान्मलान्येन विशुध्यति ॥ इति ॥

तस्मात्प्रभुर्हर इति, उक्तरीत्या परिशिष्टो जगत्स्वामी हर एव पुनः सृष्ट्यादि
कर्ता, एवं पूर्वोक्तधर्मधर्म्यनुमानेन सिद्धः, पतिः तटस्थः, तस्य लक्षणमुत्तरत्र वक्ष्यामः ।
अस्य पत्युः परस्य, परमात्मा, परब्रह्मरूपः, परशिवः इति लाक्षणिकवचनानि ।

देवीकालोत्तरे -

श्लो - निरञ्जनं निष्प्रतिमं निरीहमदृश्यमग्राह्यमचिन्त्यरूपम्

अचिन्त्य विश्वसादाख्ये -

श्लो - परमं शाश्वतं सत्यज्ञानानन्दसुखात्मकम् ।

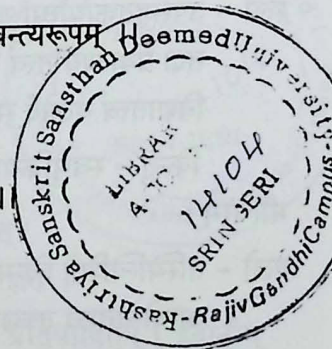
वाच्यवाचकराहित्यं वाङ्मनोऽतीतगोचरम् ।

वातुळे -

श्लो - शिवं परात्परं सूक्ष्मं नित्यं सर्वगताव्ययम् ।

श्लो - अचिन्तितमनौपम्यमप्रमेयमनामयम् ।

एतत्परशिवांतर्भूतपञ्चशक्तीनां, पुनः प्रपञ्चोत्पत्तिनिमित्तमाविर्भावः ।

यथा-

श्लो - तच्छिवे तु पराशक्ति सहस्रांशात्तु जायते ।

तच्छक्तेस्तु सहस्रांशादादिशक्तिसमुद्भवः ॥

तच्छक्तेस्तु सहस्रांशादिच्छाशक्तिसमुद्भवः ।

तस्याशक्तेः सहस्रांशात्क्रियाशक्तिसमुद्भवः ॥

बिन्दुरूपं पराशक्तिर्नादस्यादादिरिष्यते ।

शक्तिरिच्छेति विज्ञेयाशब्दो ज्ञानमिहोच्यते ॥

वाग्भवस्यात्क्रियाशक्तिरिति ॥ इति ॥

एवं पञ्चशक्त्याविर्भावभिन्ननिमित्तोपादानकारणात्मकं, कर्ता शुद्धाऽशुद्धप्रपञ्चकृत्यनिमित्तं, शक्तोद्युक्तप्रवृत्तभेदैस्त्रिविधो भवति ।

तथा च मृगेन्द्रे -

श्लो - शक्तोद्युक्तप्रवृत्तश्च कर्ता त्रिविध इष्यते ।

शक्तेः प्रवृत्तिभेदेन भेदस्तस्योपचारतः ॥ इति ।

अथैतेषु प्रथमं शक्ति संज्ञकपदे, स्थानलक्षणवचनानि ।

पौष्करे -

श्लो - उपसंहृतकार्यात्मा यदा बिन्दुव्यवस्थितः ।

तदा प्रयात्ययं तत्त्वं शिवतत्त्वं तदेव हि ॥

विद्यातत्त्वं वदन्नेदं सन्ततत्वादि लक्षणम् ॥

किन्तु - स्वभुक्रियाशक्तिकिरणात्मकं, पूयं व्यापकं नित्यमचलं सर्वतो मीत्वरम् ।

श्लो - तस्मिन्विशिष्टे चिन्मात्रे व्यापकत्वादि धर्मवान् ।

अन्योन्यतश्च तच्छक्तेः समवायस्थितश्शिवः ॥

शक्तोऽयं शक्तयो यस्मादुद्योगादि क्रियाश्च्युताः ।

शिव एवावतिष्ठन्ते निष्कलश्च स एव हि ॥

निरपेक्षसर्वज्ञत्वादि, षाड्गुण्यपरिपूर्णः तथा च -

सर्वज्ञानोत्तरे -

श्लो - सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधस्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिश्च निरामयात्मा विशुद्धदेहस्स शिवत्वमेति ॥

अथ तस्य, समवायलक्षणवचनानि -

श्लो - निष्कलस्था पराशक्तिरचला सर्वतोमुखी ।

ससूक्ष्मा निर्मला नित्याऽऽनन्दा निर्वाणदा परा ॥

सा बिन्दुर्भाति तत्त्वेषु सर्वतत्त्वेषु चैव हि ।

तयाधृतं जगत्सर्वं एकयाऽनेकरूपया ॥

एतादृक्छक्तिमान्, प्रपञ्चकर्ता, ननु ते लोके भवतामेव क्रियाकर्तृत्वदर्शनात्,
ईश्वरस्य तदभावात् कृत्यं कथं सम्भवतीत्याशंक्य तत्परिहरति -

पौष्करे -

श्लो - सदेहस्यापि कर्तृत्वं सर्वव्यापि यदीष्यते ।

अदेहस्यापि कार्यत्वाद् व्याप्तं कर्त्रन्तरेण तत् ॥

तस्य देहादयोऽप्येवमित्यवस्था न कुत्रचित् ।

यथा कालोह्यमूर्तोऽपि दृश्यते फलसाधकः ॥

एवं शिवो ह्यमूर्तोऽपि कुरुते कार्यमिच्छया ।

अदेहस्यापि कर्तृत्व स्वदेहप्रेरणे यथा ॥

मृगेन्द्रे -

श्लो - साधारे यः परार्थेऽस्मिन् निराधारेऽपि कृत्यकृत् ।

अन्तरिक्षे निराधारे दृष्टशशाखादिकम्पकृत् ॥ इति ।

भवतु तथा, शिवस्य पूर्वं, निर्वीकारित्वं प्रतिपादितम् । इदानीम्
अन्योन्यविरुद्धपञ्चकृत्यकर्तृत्वे सुतरां विकारित्वप्रसङ्गश्च, इत्याशङ्कायाः
परिहारवचनानि -

पौष्करे -

श्लो - कर्तृत्वं द्विविधं विप्राः सङ्कल्पात्करणादपि ।

न हि सङ्कल्पमात्रेण कुलालैः क्रियते घटः ॥

शिवस्सङ्कल्पमात्रेण बिन्दुक्षोभकरस्सदा ।

स्वव्यापारविशेषेण येनायं विकृतो भवेत् ॥

समस्तोपाधिशून्यत्वान्निर्मलत्वाच्च हे द्विजाः ।

यं एवोपाधिमन्तस्ते विकृताः कार्यजन्मनि ॥

ततश्च नो विकारित्वं कर्तृत्वेन विरुध्यते ।

समस्तोपाधिशून्यत्वात्कर्तृत्वं तस्य नेष्यते ॥

कर्णत्वप्रतिबन्धत्वादुपाधेस्तद्वियोगतः ।

भवेत् प्रत्युत कर्तृत्वं प्राध्वर्याय मुनीश्वराः ॥

यथार्को दिनचेष्टानां सन्निधेरुपकारकः ।

तथा सन्निधिमात्रेण विदधात्यखिलं शिवः ॥ इति ।

अथ सृष्टिक्रमः, कर्ता एवमेकोऽपि शक्तिद्वाराऽनेको भूत्वा, शुद्धाऽशुद्ध-
मायाविशिष्टतया, भिन्ननिमित्तोपपादकस्सन्, प्रपञ्चोत्पत्त्यादिकं करोति ।

तथा च देवीकालोत्तरे -

श्लो - भूतानि चाहं स्थिरजङ्गमानि यावन्ति चान्यान्यहमेवतानि ।

नाशोऽहमेवास्मि चराचरस्य पिता च माता च पितामहेति ॥

अथ प्रथमं, शब्दोत्पत्तिक्रमो यथा -

श्लो - ततस्त्वहर्मुखे जाते शिवशक्त्या समागमात् ।

शिवे चैवच सर्वेषामुत्पत्त्यर्थमनन्तरम् ॥

तदभूत् क्षो(क्षु)भितं विश्वकारणं योगमायया ।

तत्क्षोभतस्समुत्पन्नं शास्त्रं नादस्वरूपतः ॥

प्रवृत्तं तदधः किञ्चद्विबुधाकारतश्शिवम् ।
 सविन्दुरिति विख्यातश्शरश्चन्द्रसमप्रभः ॥
 स चतुर्था समाख्यातो ज्योतिषां परमो निधिः ।
 शिवेच्छ क्षोभितो बिन्दुस्तदधश्शक्तिरम्बिका ॥
 शशाङ्कशकलाकारं शक्तित्रयमतस्ततः ।
 वामा ज्येष्ठा स्थिता रौद्री नुप्तनागेन्द्रसन्निभा ॥
 वामा वै दण्डवज्येष्ठा रौद्री भृङ्गाभतटस्थिता ।
 सा माया पररूपेण जयाद्या परिकीर्तिता ॥
 जया च विजया चैव अजिता च पराजिता ।
 निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथैव च ॥
 इन्दिका(रा) दीपिका चैव रोचिका मोचिका परा ।
 व्योमरूपात्वनन्ता च नाथानानाश्रिता तथा ॥
 आविर्भावमिदं सर्वं शिवाद्यवनिगोचरम् ।
 ताश्च सर्वाः समुत्पन्नास्त्रिंशद्वर्णास्सर्विंशकाः ॥
 शिवस्यासंस्थिता रौद्री वक्त्रं वामा प्रकीर्तिता ।
 अम्बिका बहुसङ्काशा ज्येष्ठा वै दण्डवत् स्थिता ॥
 अकार एव विख्याता आकारं शृणुत द्विजाः ।
 एष एव द्वितीयेन दण्डेनाग्रस्थितेन च ॥
 शेषाणां लक्षणं नोक्तं मया विस्तारभीरुणा ।
 वैखरी श्रोत्रविविधा स्थूलवर्णपरिग्रहा ॥
 स्थानेषु विधृते वायौ प्रयुक्तौ रूपकारिणी ।
 बुध्वा वर्णानुसन्धानपूर्वमर्थस्य चाचिका ॥
 प्राणवृत्तिमतिक्रान्ता चागेषा मध्यमाह्वया ।
 वर्णरूपानुसन्धानविरहांतरसमुज्ज्वला ॥

मायूराण्डरसो यद्वन्निर्विशेषार्थधारिका ।
 पश्यन्ती वागियं ज्ञेया तृतीया शिवशासने ॥
 सूक्ष्मा चिदेकशरणा निवृत्ता शेषशक्तिका ।
 वैखर्याः कारणं मध्या पश्यन्ती मध्यमां प्रति ॥
 पश्यन्त्याः कारणं सूक्ष्मा निर्विकल्पस्वरूपिणी ।
 अन्तरेव स्थितास्तिष्ठे बहिरन्त्या(न्त्या) व्यवस्थिता ॥
 नु(सु)गोपालङ्गना बाला म्लेच्छा प्राकृतभाषिणः(णी) ।
 अन्तर्बालगतास्सत्वा नित्यं जल्पन्ति ता गिरः ॥
 आभ्यो न परमो बन्ध आभ्यो मुक्तिस्तु नापरा ।
 तं निवृत्य विनाभूता दृक्क्रियावारको यतः ॥
 विविक्ता निर्मला तेभ्यः बुद्धला स्वां न कुत्रचित् ।
 स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥
 यस्यां दृष्टस्वरूपायामहङ्कारो निवर्तते ।
 भित्त्वा यं बोधखड्गेन निर्गच्छत्यविशङ्कितः ॥
 केवलं परमानन्दो धीरोतीत्योदितः प्रभुः ।
 नास्तमेति न चोदेति न श्रान्तो न विकारवान् ॥ इति ।

अथ शक्तो विज्ञानकेवलेषु, पक्वात्मतयानु गृहीत तीव्रतरशक्ति-निपातान्
 परममुक्तान् कृत्वा, तीव्रशक्तिनिपातान् अपरमुक्तिमप्रापय्य, तेषु भोगाय
 शुद्धमायाशक्त्यभिव्यक्तिं कृत्वा । पूर्वोदितविज्ञानानन्दमयकोशेन बद्ध्वा, तन्मध्ये
 विज्ञानकलानां रुद्राणूनां, तन्वादिकं स्वयमुल्लेखनात्मना सम्पाद्योद्युक्तात्मक
 सदाशिवमुखेन, स्थूलतया करोति ।

अधैतत्सदाशिवरूपः यथा वातुळे -

श्लो - यतीनां योगिनाञ्चैव ज्ञानिनां मन्त्रिणां तथा ।

ध्यानपूजानिमित्ताय निष्कले सकलं भवेत् ॥

सौवीर्यं नास्ति तद्देहे मांसास्थिरुधिरं न हि ।
 इन्द्रचापमिवाकाशे दर्पणे प्रतिबिम्बवत् ॥ ।
 तद्रूपं वै समासेन सादाख्यमिति कीर्तितम् ।
 सादाख्यं पञ्चधा प्रोक्तं तेषां लक्षणमुच्यते ॥
 पराशक्त्यादि शक्तिभ्यस्सादाख्यानां समुद्भवः ।
 प्रथमं शिवसादाख्यममूर्तं तु द्वितीयकम् ॥
 तृतीयं मूर्तिसादाख्यं चतुर्थं कर्तृनामकम् ।
 पञ्चमं कर्मसादाख्यमुक्तं सादाख्यपञ्चकम् ॥
 योनिलिङ्गप्रकारेण जगत्सृष्ट्यर्थकारणम् ।
 सदा संयोगभावत्वात्कर्मरूपमुदाहृतम् ॥
 एतच्छिवमयं लिङ्गं सर्वतत्त्वालये स्मृतम् ।
 लिङ्गे तु जायते तत्र जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥
 तस्माल्लिङ्गं विशेषेण कर्मरूपमुदाहृतम् ।
 कर्मोदये तु सृष्टिस्स्यात्कर्मान्ते संहतिर्भवेत् ॥
 एतत्कर्मेशरूपं तु सृष्टिस्थितिलयावहम् ॥ इति ।

किञ्च, परमशिवेन, स्वसमवेतचिच्छक्तिविशिष्टबिन्दूपादानकृतयो-
 त्पादितसंज्ञारूपशब्दात्मकम्, अपरज्ञानात्मकं, सदाशिवदेवो बुद्ध्वा, वेदागम-
 षडङ्गमीमांसन्यायशास्त्रपुराणधर्मशास्त्रऽयुर्वेदगान्धर्वाऽर्थशास्त्ररूपाः अष्टादशविद्याः
 प्रणीतवान् ।

तदुक्तं स्कान्दे -

श्लो - अष्टादशानां विद्यानामेतासां भिन्नवर्त्मनाम् ।

आदिकर्ता शिवस्साक्षाच्छूलपाणिरिति श्रुतिः ॥

मृगेन्द्रे -

श्लो - सृष्टिकाले महेशानः पुरुषार्थप्रसिद्धये ।

विधत्ते विमलं ज्ञानं पञ्चस्रोतोऽभिलक्षितम् ॥ इति ।

एवं भूतस्सदाशिवः त्रिष्वध्वसुश्रेष्ठभूतशुद्धाध्व सृष्ट्यानादिकं करोति ।
तद्यथा शक्तानुगृहीतावशिष्टतीव्रतरशक्तिनिपातवतो, विज्ञानकेवलाननुगृह्य,
ज्ञानक्रियाभिव्यक्तिमन्तं कृत्वा, तत्तारतम्येन, तेषां बोधबैन्दवोदितशुद्धविद्येश्वर-
सादाख्यतावेषु, तनुकरणादि सृष्ट्यादिकं करोति ।

तथाहि -

श्लो - भोगाधिकारा या शक्तिरभिव्यक्तेह दीक्षया ।

येषां तेषांतु भोगार्थं शिवेन परिकल्पितम् ॥

तत्त्वं सदाशिवं तत्त्वं शिवतत्त्वं च निर्मितम् ।

भोगतत्त्वे स्थितिर्यस्माद्वस्तुतस्तु तयोर्द्वयोः ॥

व्यक्ताधिकारशक्तीनां भोगार्थं तत्त्वमैश्वरम् ।

तात्त्वं विद्याह्वयं किन्तु पुंसां स्थूलादिकारणम् ॥” इति ।

एवं शुद्धाध्वकृत्यमुक्त्वा अनन्तेश्वरमुखेन क्रियमाणमशुद्धाध्वकृत्यं
प्रतिपाद्यते ।

तदुक्तं मृगेन्द्रे -

श्लो - शुद्धेध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽसिते प्रभुः ।

बिन्दुं शक्त्या पराक्षोभ्य शुद्धाध्वानं शिवोऽसृजत् ॥

मायां विद्येशमार्गेण तत्त्वाद्यं चासृजत्पुनः ।

वामादि शक्तिभिर्युक्ता शिवेच्चाविधिचोदितः ॥

विद्याराजाधिराजेशो मायां विक्षोभ्य मन्त्रराट् ॥ इति ।

एतदनन्तेश्वराभिधानकमहेश्वररूपम् ।

यथा वातुले -

श्लो - कर्मेशस्य सहस्रांशान्महेशस्य समुद्भवः ।

महेशं सकलं विद्यात्सृष्टिस्थितिलयात्मकम् ॥

पञ्चविंशतिभेदेन तन्मूर्तौ पञ्चविंशतिः ।
 नानारूपधरो देवो ननाभेदसमन्वितः ॥
 नानाचिह्नसमो भेदो नानालीलामनोहरः ।
 स्थानयानसमाशीननृत्तकस्सुखसाम्यकः ॥
 अनेकाकारसंयुक्तो देवदेवो महेश्वरः ।
 जटामकुटसंयुक्तः एकवक्त्रस्त्रिनेत्रकः ॥
 सर्वाभरणसंयुक्तश्चैकपद्मासनस्थितः ।
 वरदाऽभयहस्तश्च मृगी परशुधारकः ॥
 ईशरूपमिदं प्रोक्तमिति ॥

एतदनन्तेश्वरमुखेन क्रियमाणम्, अशुद्धाध्वकृत्यमाह ।

व्याख्या : - कर्ता अन्यस्सन् व्याप्सितोऽन्य इति, उपादानजडरूप मायायाः, सच्चिदानन्दरूपनातेश्वरो विरुद्धधर्मतया भिन्नोऽपि, कार्योन्मुखस्वसमवाय-चिच्छक्तिद्वारा मायाव्याप्तिं भिन्नो भूतेत्यर्थः, पुसां कर्मानुसारत इति, मायायाः स्त्रीत्वव्यवहारात्तद्विलासानुभवित्वाद्वा प्रपञ्चकञ्चुकात्मकपुंस्तत्त्वतत्त्वसम्बन्धाद्वा पुरुषत्वव्यपदिष्टानां पशूनां धर्माधर्मात्मककर्मपरिपाकानुगुण्येनेत्यर्थः, समवेतया आज्ञयेति, स्वस्मिन् समवायसम्बन्धेन वर्तमानज्ञानक्रियात्मकशक्तिकरणेन संसृतिं करोति । अभिन्ननिमित्तोपादानतया, तनुकरणादिकं सृजतीत्यर्थः । कर्ता अन्यस्सन् व्याप्सितोऽन्य इति, पदेन, प्रपञ्चो ब्रह्मविवर्ततः, निरुपादानकं, केवलं ब्रह्मोपादानकं, केवलं माया उपादानकं, ईश्वरनिमित्तमात्रकं परमाणूपादानम् इत्यादि व्यावृत्तिपुरस्सरं, मायाविशिष्टेश्वरोपादानक इति बोद्धव्यः । कर्मानुसारत इति पदं वैषम्यनैर्वर्ण्यदोषव्यावर्तकं, पुंसामिति बहुवचनादि निर्देशः । क्रमः साध्यत इत्याशङ्कायाः, पूर्वोत्तरवचनानि ।

पौष्करे -

श्लो - आत्मनो बहवः प्रोक्ताः बहुत्वं केन गम्यते ।
 नाध्यक्षगम्यमानत्वान्नानुमाविषयं ततः ॥

भेदस्य मेयधर्मत्वादात्मा मेयः कथं भवेत् ।
 न हेतुसाधनाभावोऽप्यात्मभेदोवपादकः ॥
 आत्मनो बहवो जन्म मरणादिविभेदतः ।
 जन्मनाशोदया धर्माः दृश्यन्ते भिन्नवस्तुषु ॥
 ततन्तुजन्मनाशाद्याह्यात्मनो भेदकाः स्थिताः ।
 न च देहस्य जन्माद्या देहाद्यैस्सहजात्मनात् ॥
 देहाद्यैर्यदि जन्मादिः न चाचैतन्यदर्शनात् ।
 तद्देहे जातबालानामपि चैतन्यमिष्यते ॥
 चैतन्येन वियुक्तस्सन् देहादिरुपजायते ।
 जन्मादि भेदवन्तोऽतो देहाश्चिद्भेदसाधकाः ॥

ननु श्रुतोवात्मैकत्वस्य प्रतिपादितत्वादत्र नानात्वकल्पनं विरुद्धमिति चेत्
 सत्यं, शिवजीवयोस्सत्यज्ञानस्वरूपत्वादभेदः । भेदस्तु नादावेव निजवृत्तिभेदात्
 नानात्वात् जीवनानात्वमिति न वैदिकविरोधः ।

तदुक्तं कामिके -

श्लो - ज्ञानं तत्र द्विधा प्रोक्तं वृत्तिरूपं निजं तथा ।
 निर्विशेषं निजं शुद्धं नैवोपप्लवतो ध्रुवम् ॥
 वृत्तेरमी च शेषास्युस्सांविषदाद्याश्च सुव्रत ।
 वैदिकं शैवमित्युक्तं शैवं वैदिकमैव च ॥
 वैदिकान्तर्गतं भूतं शैवं शैवात्तदप्यथेति ॥ इति ।
 अथ कर्मप्रतिपादकवचनानि -

श्लो - अविशिष्टे तु भोक्तृत्वे भुञ्जते विद्धि केचन ।
 केचनावीचिमुख्येषु न स्यादेतदहेतुकम् ॥
 यत्तत्र हेतुकमेति मन्तव्यं मुनिपुङ्गवाः ।
 उभयोःकृतिसाम्ये तु कश्चिद्भान्या नियच्छति ॥
 न कश्चिदपरस्तस्य कर्मकारणकोद्विजाः ॥ इति ।

तस्य लक्षणवचनानि -

मृगेन्द्रे -

श्लो - कर्मव्यापारजातत्वाददृष्टं सूक्ष्मभागतः ।
जनकं धारकं भोग्यमाध्यात्मादि त्रिसाधनम् ॥
स्वापे विभागमध्येति तत्सृष्ट्यावुपयुज्यते ।
मायायां वर्तते चान्ते नाऽभुक्तं क्षीयतेऽपि च ।

पौष्करे -

श्लो - कर्मेह त्रिविधं दृष्ट्वा दृष्टजन्मोपभोग्यकम् ।
तथानियतकामोपभोग्यं चेति समासतः ॥
आयुर्योगो गळूच्यादि सिद्धो मन्त्रप्रभावतः ।
तज्जन्मन्येव फलदो दृष्टभोग्यं तदुच्यते ॥
स्वाराज्या वीचिभोग्याय देहान्ते पुण्यपापयोः ।
अदृष्टवेदनीयं तत्कर्मोक्तं शिवदर्शने ॥
अश्वमेधो द्विजवधः कृतः कालेन भोगतः ॥
अथ मायाप्रमाणवचनानि -

पौष्करे -

श्लो - नाभूच्छक्तिरुपादानं चिद्रूपत्वाद्यथा शिवः ।
परिणामोचितः प्रोक्तः चिद्रूपस्य न युज्यते ॥
चिदोर्विवर्त एवोक्तः तथात्वे कार्यशून्यता ।
सर्वप्रमाणसंसिद्धचिद्विवर्तं कथं जगत् ॥
निश्शेषाश्शेषकार्याणां कारणत्वाद्वदन् यथा ।
यन्नित्यश्च यथा तन्तु तस्यां मायाप्यनश्वरी ॥
अनित्यैषा यदिष्येतो कर्मणां कुत्र संस्थितिः ।
न बिन्दुः कर्मणा स्थानं, बिन्दुः कर्मोत्तरो यतः ॥

न चात्मनि स्थितिस्तेषां यस्मादात्मा जडो भवेत् ।
तस्मात्तत्त्वात्मिका माया स्थिता विश्वस्य कारिणी ॥
अथ मायालक्षणवचनानि -

स्वायम्भुवे -

श्लो - मायातत्त्वं जगद्बीजमविनाश्यव्ययात्मकम् ।
अविवेकाकुलं सूक्ष्मम् अनाद्यव्ययमीश्वरम् ॥
माया तु द्विविधा ज्ञेया सूक्ष्मस्थूला मुनीश्वराः ।
अव्यक्ता हि सुसूक्ष्मत्वात् व्यक्ता स्थूलरूपता ॥
कारणं कार्यता सूक्ष्मतराव्यक्तेतरावृतः ।
अन्यथा भावहेतुत्वदियं मायेति कीर्तिता ॥
आत्मतत्त्वतिरोधानात्तम इत्युच्यते बुधैः ।
विद्यानाशयत्वतो विद्यामोहस्तकारणत्वतः ॥
सर्वैलक्षण्यं दृष्टेयमसदिद्युदिता बुधैः ॥
इति सृष्टिक्रमः -

ईश्वरेण मायायां विक्षोभितायां यथा तीव्रवायुना ताडने तदविनाभूतया
समुद्रात् सञ्जातवत्तदङ्गत्वेन बुद्बुदशीकरादयस्तेन साकं वर्तते, तथा
ईश्वरसमवेतकार्योद्युक्तचिच्छक्तियुक्तमायातस्तदविनाभावतयाख्यं जाततनुकरणादिकं
ताभ्यां सहवर्तन्ते, सदाशिवेच्छाविनियुक्तविद्येश्वरीसमवेतचिच्छक्ति-
युक्तमायाविना भूततयोत्पन्नतावादि क्रमो यथा ॥

कामिके -

श्लो - मायाचिद्योगमायादि येन केनाकुलीकृतः ।
ततः कालं प्रसूयेत रागविद्येकला पुनः ॥

पौष्करे -

श्लो - मायातो द्विविधा सृष्टि स्थूलं सूक्ष्मात्मिकेत्यपि ।
दृक्भक्तिव्यञ्जिका सूक्ष्मा स्थिता तत्त्वात्मनाऽऽत्मनि ॥

स्थूला भुवनरूपेण शरीराद्यात्मना स्थिता ।
 सूक्ष्माः कलादयः पूर्वं स्थूला बध्नन्त्यतस्ततः ॥
 कला विद्या च रागश्च कालो नियतिरेव च ।
 पञ्चैतानि च तत्त्वानि माये यानि द्विजोत्तमाः ॥
 ग्रहणाभावतस्तस्य ग्राहकशून्यवत् स्थितः ।
 तन्निवृत्यर्थमादौ तु मायतो जायते कला ॥
 ततो विद्याकलातत्त्वादभूद्देदारहमात्मनः ।
 कलातो जायते रागः सद्यःपुंसां प्रवृत्तये ॥
 कलादिभिस्त्रिभिस्तत्त्वैः प्रवृत्तपुरुषं तथा ।
 लवतृट्यादिभिः कालं कलयत्यात्मवृत्तिभिः ॥
 ताश्च भौवनदेहोर्ध्वमेवं यस्मात्क्रिया तदा ।
 अतीतवर्तमानैष्यं वृत्तीनां कारणं क्षयात् ॥
 सकाल इति मन्तव्यो भोग्यार्थोत्पादको नृणाम् ।
 भोगा याभिः प्रवृत्तस्य कलाविद्यादिवृत्तिभिः ॥
 कर्मणामार्जितानां तु फलोपहरणे सति ।
 तद्विनाशे प्रवृत्तेयं नियतिश्शिवशासने ॥
 पञ्चकशुकसम्युक्तं प्रकृतिं भोक्तुमुद्यतः ।
 अविद्यादिसमायुक्तं पुरुषः परिकीर्तितः ॥ इति ।

अथ मायासूत्रतयोत्पन्नप्रकृतिं श्रीकण्ठः परमेश्वरः कलातः स्थूलात्म-
 कत्वेनोत्पाद्य, ततः शुद्धाध्वप्रपञ्चं सृष्टवान् ।

तदाह पौष्करे -

श्लो - अथ प्रकृतितत्त्वं तु क्रमायातं निरूप्यते ।
 तच्च मायोद्भवं यस्मात् कलातस्थूलतां गतम् ॥
 गुणादिक्षितिपर्यन्ततत्त्वं जातं यतो भवेत् ।
 तदव्यक्तमिदं प्रोक्तं मतं श्रीकण्ठविक्रमैः ॥

अथ प्रकृतितत्त्वं तु गुणतत्त्वं व्यजायत ।

तत्त्वादयस्समं ह्यस्मात्प्राप्ताः तत्त्वं गुणात्मकम् ॥

क्षोभकोऽत्र महातेजाः श्रीकण्ठोऽनन्तविक्रमः ।

प्रबुद्धः परमेशानः शक्तिसम्पर्कमात्रतः ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ॥

अथ ब्रह्मविष्णुरुद्रमुखेन गुणत्रयमधिष्ठाय, अशुद्धाध्वसृष्ट्यादि कृत्यं करोति ।

तद्यथा सूतसंहितायाम् -

श्लो - ईक्षितापूर्ववद्भूत्वा स्वशक्त्या परया युतः ।

मायाया गुणभेदेन रुद्रं विष्णुं पितामहम् ॥

सृष्ट्वाऽनुप्रविशत्तेषामन्तर्यामितया हरः ।

सृष्ट्वाऽनुप्राविशत्तेषामन्तर्यामितया हरः ॥

तेषां रुद्रं पराभेदं परत त्वश्च भेदवत् ।

करोति सर्गस्थित्यन्तं रुद्ररूपेण सत्तमाः ॥

संहरत्यविशेषेण जगत्सर्वं चराचरम् ।

विष्णुरप्यास्तिकस्साक्षात्पराभेदेन केवलम् ॥

करोति सर्गस्थित्यन्तं विष्णुरूपेण सत्तमाः ।

पालयत्यविशेषेण जगत्सर्वं चराचरम् ॥

ब्रह्मादिमुनिशार्दूलाः पराभेदेन केवलम् ।

करोति सर्गस्थित्यन्तं ब्रह्मरूपेण चास्तिकाः ॥

करोति विवधं सर्वं----- यथा तथा ॥” इति ।

अथ गुणतत्त्वात् बुद्ध्यादिपृथिव्यन्ततत्त्वानामुत्पत्तिक्रमो यथा -

पौष्करे -

श्लो - गुणतत्त्वात्पराबुद्धिरभवन्मुनिपुङ्गवाः ।

रजस्तमोभ्यामुद्भूता वृत्तिसत्त्वेन चोत्कटा ॥

सा बुद्धिरुदिता तन्त्रे विषयाध्यवसायिनी ।
 अत ऊर्ध्वमहङ्कारतत्त्वं संक्षिप्य वर्ण्यते ॥
 प्रत्यात्मनियतं तच्च प्रसिद्धमहामत्मकम् ।
 मनःपूर्वं तु यस्तत्त्वं यत एवोपजायते ॥
 स च त्रिविध उद्दिष्टं प्रथमस्तत्र तेजसः ।
 वैकारिको द्वितीयस्यात्तदा भूतादिकः परः ॥
 सत्वेनोत्कृष्टभागो यः स तैजस इहोच्यते ।
 वैकृतो राजसोत्कृष्टो भूतादिस्तमसा कृतः ॥
 तैजसादप्यहङ्कारान्मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
 बुद्धीन्द्रियाणि कथ्यन्ते श्रोत्रत्वक्चक्षुरेव च ॥
 जिह्वाघ्राणश्च पञ्चैते सुप्रसिद्धानि तानि च ।
 प्रत्यक्षविषयत्वेन तेषां सिद्धेर्न युक्तयः ॥
 कथ्यते तान्यहङ्कारादुपजातानि सात्त्विकाः ।
 पञ्च कर्मेन्द्रियाणि स्युरहङ्कारात्तु वैकृतात् ॥
 कर्मेन्द्रियाणि वाक्पादपाणिगुह्यगुदानि च ।
 अहङ्कारात्तु भूतादेर्जाता तन्मात्रसंहतिम् ॥
 महाभूतानि जायन्ते क्रमात्तन्मात्रपञ्चकात् ।
 आकाशं पवनस्तेजस्तोयं भूरिति संज्ञया ॥ इति ।
 एभ्यो महाभूतेभ्यो देहाद्युत्पत्तिक्रमो यथा -

मृगेन्द्रे -

श्लो - देहोऽस्थिमांसकेशत्वक्नखदन्तेषु चावनिः ।
 मूत्ररक्तकफस्वेदशुक्लादौ वारिसंस्थितिः ॥
 सृत्युत्पत्तौ स्रतः पित्ते तेजस्तद्धर्मदर्शनात् ।
 प्राणादिसमहीपान्तमेतदश्वत्थसाधनम् ॥

प्रत्यात्मनियतं भोगभेदतो व्यवसीयते ।

सर्वतो युगपद्वृत्तेरनुत्पातादसर्वगम् ॥

भिन्नजातीयमप्येकफलदीपाङ्गवस्तुवत् ॥ इति ।

एवं प्रथमद्वितीयसूत्राभ्यां, कर्तुः प्रमाणलक्षणे, मायाकर्मप्रमाणलक्षणात्म,
बहुत्वप्रमाणाऽशुद्धाध्वोत्पत्तिक्रमश्च प्रतिपादिताः भवन्ति - इति ।

इति श्रीनिगमागमपारावारगतसदाशिवशिवाचार्यविरचितायां सिद्धान्त-
सूत्रवृत्तौ जगदीश्वरप्रमाणलक्षणकृत्यनिरूपणं नाम प्रथमः पटलः ।

सव्याख्याने शिवज्ञानबोधे

तृतीयचतुर्थसूत्रे प्रारभ्येते

अव ॥ अथ द्वितीयसूत्रोक्तानां पुंसां प्रमाणलक्षणे, तज्ज्ञानक्रियाप्रतिबन्ध-
काणवप्रमाणलक्षणे च, तृतीयचतुर्थसूत्राभ्यामाह -

३ - सूत्रम्

सू - नेतितो ममतोद्रेकात् अक्षोपरतिबोधितः ।

स्वापे निर्भोगतो बोधे बोद्धत्वादस्त्यणुस्तनौ ॥ इति ।

४ - सूत्रम्

सू - आत्मान्तःकरणादन्योऽप्यन्वितो मन्त्रिभूपवत् ।

अवस्थापश्चक स्थोऽतो मलरुद्धस्सदृक्क्रियः ॥ इति ।

पद ॥ तनावणुरस्ति नेतितः, ममतोद्रेकात्, अक्षोपरतिबोधितः, स्वापे, निर्भोगतः,
बोधे, बोद्धत्वादिति योजना ॥ ३ ॥

आत्मान्तःकरणादन्योऽपि, मन्त्रिभूपवदन्वितः, यतः, मलरुद्धस्सदृक्क्रियः,
अतोऽवस्थापश्चकस्थ, इति योजना ॥ ४ ॥

व्याख्या :- तनावणुरस्तीति, वर्तमानदेहे, बोधकबोधृत्वेन, अतिसूक्ष्मतयाऽणुरिति
व्यपदिष्टे नित्यव्यापकचिद्रूपवानात्माऽस्ति ।, आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वादनुमानेन
साधयितुं, तनावित्युक्तं यथा -

पौष्करे -

श्लो - प्रवर्तमानो देहादिश्चेतनाधिष्ठितस्सदा ।
स्वतः प्रवृत्तिशून्यत्वाज्जगतत्त्वे घटादिवत् ॥
यस्तु प्रवर्तकस्सोऽयमात्मेति परिपठ्यते ।

कामिके च -

श्लो - नित्यज्ञानमयो ह्येषः वृत्तिज्ञानश्च शाश्वतम् ।
व्यापऽकोपि शरीरेऽस्मिन् वर्तते व्यापकः प्रभुः ॥ इति ।
ननु पञ्चस्कन्धः सशून्यैव, प्रवृत्तिनिवृत्तिसम्भवात् नित्यज्ञानमयात्मा
कश्चित् नास्तीति केचिद्वदन्ति, यथा कामिके “नास्तीत्येके प्रपेदिरे”, इति तान्
प्रत्यात्मास्तित्वे हेतुमाह ।

नेतितइति । रूपादिपञ्चस्कन्धं दृष्ट्वैतद्व्यतिरेकेणात्मेति कोऽपि नास्तीति
वदन्नेवात्मेत्यस्तित्वं सिद्धम् । अथात्मनः देहे स्थितिः कथं तस्य देहाद् व्यतिरिक्तत्वे
प्रमाणाभावेन, देह एवात्मा इति लोका यथा वदन्ति ।

यथाह कामिके -

श्लो - तत्र केचिदहं प्राहुः शरीराद्व्यतिरेकिणम् ।
यथा पवनभूवारितैजसं मेलनं भवेत् ॥
इच्छायत्नसमायुक्तं तथा जायेत चेतनम् ॥ इति ।

तान् प्रति तन्निराकरणहेतुमाह । ममतोद्रेकादिति, ममतोद्रेकात् अहं देही
तस्मात् मम देहस्य इत्यस्य प्रत्यक्षानुमानगमनसम्मतत्वेनाधिक्यात्, देहमधिष्ठाय
तत्प्रवर्तकत्वेनात्मा विद्यत इति निश्चीयते ।

अथेन्द्रियात्मवादिनस्त्वात्मनो ज्ञातृत्वलक्षणादिन्द्रियाणां,
ज्ञातृत्वादिन्द्रियाण्येवात्मेति वदन्ति ।

यथाह पौष्करे -

चक्षुरादीन्द्रियं परे चेतनं..... ।

मन्यमानास्तत्त्वसिद्धाः मुनिषु केचनेति ॥ इति ।

तन्निरासायऽह अथोपरतिबोधित इति- , बाह्येन्द्रियोपरतस्वप्नावस्थायाम् अपि विषयानुभावान्नेन्द्रियाण्यात्मा, अतः आत्मैवेन्द्रियद्वारा शब्दादिविषयपञ्चकं जानाति ।

यथाह कामिके -

श्लो - अहमेव च पश्यामि रसयामि च ।

नह्येतदिन्द्रियात्मत्वे कथञ्चिदुपपद्यते ॥ इति ।

अथ निरीश्वरसाङ्ख्याः स्वात्मनः कर्तृत्वभौकृत्वे न इति वदन्ति ।

यथाह कापिले-

मूलप्रकृतिरविकृतिमहदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्तषोडश कश्चन, विकारो न प्रकृतिर्नविकृति पुरुष इति, तं निरासवचनम् । यथा मृगेन्द्रे नाकत्रेति कर्तृत्वे हेतुमाह ।, स्वापे निर्भोगत इति, आत्मनस्सुषुप्तौ प्रकृतिविकाराणां देहेन्द्रियादीनां विषयानुभवाभावादात्मन एव, कर्तृत्वे सम्भवतः ।,

अथ सुषुप्तिरेव आत्मनाशः, प्रबोधे स्वात्मन उत्पत्तिस्तस्मात्, नित्यज्ञानमयः कश्चिन्नात्मा नास्तीति बौद्धैकदेशिनो वदन्ति ।

यथाह कामिके -

श्लो - सुषुप्तौ नेति चेन्नैवं सुषुप्त्यत्रापि विद्यते ।

अन्यथापि सुषुप्तिस्तु केनमानेनुमीयते ॥

तथा सुप्तोत्थितो ब्रूते सुखं हि प्राप्तमित्यहम् । इति ।

अथाह- योगिनो देहे वायौ सति, प्रवृत्तिस्तदभावे अभाव इत्यन्वय- व्यतिरेकाभ्यां, प्राणवायुरेवात्मेति वदन्ति । तौ सुषुप्तौ वायोरुच्छ्वासनिश्वासात्मना वर्तते, विषयदर्शनाभावात् प्राणवायुरप्यात्मा न भवति ।

यथाह कामिके -

श्लो - प्राणवायुर्न चैतन्यमित्यनेनैव भावितम् । इति ।

अथ विषयसर्वस्वग्रहणनिश्चयकृदन्तः करणवर्ग एवात्मेति ।

मृगेन्द्रे -

न्यायवैशेषिकबौद्धादयो वदन्ति तदपि न देहाद्वहिरन्तःकरणानां,
प्रवृत्यभावात्, स्मरणग्रहणनिश्चयानुसन्धानानां । भिन्नक्रियात्वेन चातुर्विध्याच्च-
तदुक्तं कामिके -

श्लो - न शरीराद्वहिस्तस्य प्रवृत्तिः क्वापि लभ्यते ।

अत एव मनो आमा न न बुद्धिर्नाऽप्यहङ्कृतिः ॥

स्मरणात्प्रतिसन्धानम् इति ।

एवं निराकरणान्तःकरणवशो बाह्येन्द्रियवत् रक्तत्वात्माज्ञानक्रियेच्छा
व्यक्तिभूमित्वेनात्मान्वित इत्याह -

आत्मान्तःकरणादित्यादिना, आत्मेति-गम्यार्था ज्ञानार्था इतिन्यायेन,
सान्तत्यगमन इति धातोर्यन्निष्पन्नात्मशब्दो नित्यज्ञानस्वरूपवान्, यथाह -

कामिके -

श्लो ॥ अतस्सान्तत्यगमने व्युत्पन्नोऽज्ञस्वभावतः ।

परमात्मकसम्भूतस्ततो ज्ञानार्थता यतः ॥ इति ॥

एवं भूतात्मा अन्तःकरणादन्य इति, अन्तःकरणबाह्येन्द्रिय-
चक्षुराद्यपेक्षया, आत्मनस्सन्निकृष्टं मानसादिकं तस्मादन्य इत्यर्थः । तथापि
विषयभोगार्थमन्तःकरणवर्गः सम्बन्ध्येवेत्याह ।

मन्त्रिभूपवदन्वित इति, राज्यैश्वर्यभोगार्थं मन्त्रिसहितमहीपतिरिव,
विषयभोगार्थमन्तःकरणवर्गसंयुक्तश्चक्षुरादिबाह्येन्द्रियद्वारा विषयानुभवी भवति ।

यथाह पौष्करे -

श्लो - इन्द्रियापेक्षया शक्त्या तद्वारेणार्थवीक्षणम् ।

अन्तःकरणसापेक्षबाह्येन्द्रियचयेन तु ॥

अन्तःकरणसापेक्षचिच्छक्तेः ध्येयसङ्गतिः ॥ इति ।

ननु चिच्छक्तिमदात्मनो विषयदर्शनोऽन्तःकरणसापेक्षं, किमर्थमित्यत आह ॥

मलरुद्धस्सदृक् क्रिय' इति :- आत्मा स्वज्ञानक्रियाशक्त्या नित्यव्यापक एव मलरुद्धत्वान्मन्त्रशक्तिनिरुद्धदाहकशक्तियुक्तमिवत्, प्रतिहतज्ञानक्रियेच्छादिमान्। केवलावस्थितसत्तामात्रेण वर्तते ।

यथाह पौष्करे -

श्लो - क्रियतेऽग्निगतश्शक्तिर्मन्त्रशक्तिरोहिता ।

नैव स्फोटकरी सद्यः प्रज्वलत्यपि पावके ॥

अतिरोहितभावेऽपि मलैर्नैव स्वशक्तिभिः ।

तिरोहितो हि कार्येषु, न चाणुस्सम्प्रवर्तते ॥ इति ।

केवलावस्थास्थितात्मलक्षणं यथा -

स्वायम्भुवे -

श्लो - अचेतनो विभुर्नित्यो गुणहीनोऽक्रियोऽप्रभुः ।

व्याघातभोगशक्तिश्च बोध्यश्शोध्योऽकलः पशुः ॥ इति ।

तस्मादात्मनः कलया केवलावस्थापसरणोऽन्तःकरणेन्द्रियसापेक्षा-विषयदर्शकत्वं युज्यत इत्युक्तं भवति । मलरुद्धस्सदृक्क्रिय इत्युक्तत्वात् । तत्सद्भावप्रमाणहेतुवचनम् -

पौष्करे -

श्लो - आत्मा मलावृतः सर्वज्ञत्वे किञ्चिज्ज्ञतायुतः ।

न किञ्चिज्ज्ञस्तु यस्तोयं मलेनापि न संवृतः ॥

यथाशिवस्तथाचायं मलेनैवसमावृतः ॥” इति ।

तस्य लक्षणं यथा -

कामिके -

श्लो - तथाऽनादिमलस्त्वेकश्चित्रशक्तिश्चातावृतः ।

दृक्क्रियाच्छादकः पुंसो विशुद्धस्य स्वभावतः ॥

पशुत्वव्यवहारस्य निमित्तं त्रिविधाणुषु ।
यत्सम्भवाहम्मात्रेण न च मोक्षव्यवस्थितिः ॥
अपयाते मलेह्यस्मिन् सर्वत्रोदितदृक्क्रियः ।
निरपायं निरातङ्कं शिवत्वमधिगच्छति ॥

मृगेन्द्रे -

श्लो - पर्यायैर्बहुभिर्गीतं विदृष्टं पशुभिस्सदा ।
पशुत्वपशुनीहारमृत्युमूर्छामलाञ्जनैः ॥
अविद्यावृत्तिदृश्यानि पापमूलक्षयादिभिः ।
तदेवं सर्वभूतानामनादिनिबिडं महत् ॥
प्रत्यात्मस्थं कालान्तावधिशक्तिसमूहवत् ॥

पौष्करे -

श्लो - मलोऽपि सप्तधा ज्ञेयो मोहश्चापि मदस्तमः ।
रागोऽन्यश्च विषादश्च तापश्शोषश्च सप्तमः ॥
वैचित्र्यमपि सर्वेषां मलिनानां प्रकीर्तितम् ।
अथेतरव्यावर्तकत्वेनात्मज्ञानक्रियाशक्तिनिरोधकस्याऽणवमल इत्याह ।

तत्रैव पौष्करे -

श्लो - चिच्छक्तिर्नित्यसिद्धायास्सम्भवेत् साधकं कथम् ।
कर्मणापि न च ज्ञानबाधा सम्भवति द्विजाः ॥
साध्यत्वात्कर्मणः पुंसस्साधकत्वेन सम्स्थिते ।
किञ्च भोगैकहेतुः तत्कथं भोगस्य बाधकम् ॥
श्लो - यतो ज्ञानात्मको भोगो न हि तेन तदाऽऽवृत्तिः ।
तस्मान्न कर्म चिच्छक्तेः बाधकं संव्यवस्थितम् ॥

अथ माया हि कारणात्मनाऽऽत्मज्ञानतिरोधायिकां, (यिनीं) कार्यात्मना

प्रकाशिकेति वदन्तं प्रत्युत्तरमाह ।

तत्रैव पौष्करे -

श्लो - न च मायामलस्तस्माद्यथाकार्यप्रकाशिका ।
 कार्यात्प्रकाशिकं दृष्टौ वह्निदीपौ प्रभावपि ॥
 न दीपं कारणं वह्नेः क्वचिदप्यप्रकाशिकः ।
 न च मायास्वरूपेण पुंसां कार्यकरी स्थिता ॥
 कार्यैरणूपकारित्वात्तदित्थं तन्न चात्मना ।
 मायाऽपि बाधिका न स्यादित्युक्तं तन्निरूपणे ॥
 मल एवं समुद्दिष्टः पुंसां सर्वज्ञबाधिका ॥ इति ।
 अथ मायाकार्यकलादियोगात्, सकलावस्थायामात्माकर्तृत्वभोक्तृ-
 त्वादिविशिष्टो भवति ।

यदाह -

श्लो - तत्रात्मा पशुराख्यातश्चेतनो जीवसंज्ञितः ।
 पुण्यपापात्मनः कर्ता कर्मणो विविधस्य च ॥
 तत्फलस्यानुभोक्ता च प्रतिकूलं जिहासति ।
 आदित्वाद्यनुकूलार्थं द्वेष्टि हृष्यति रक्षति ॥
 अहङ्कारादि देहादौ प्रमाद्यति च शोचति ।
 आभ्यसूयति साकूतो नितरामभिमन्यते ॥
 तथैव प्रतिसन्धत्ते प्राणिश्वदसि दीक्षिते ।
 शृणोति लज्जति स्नाति हसत्युन्मीलयत्यपि ॥
 उद्वेजयति संस्तौति जीवत्यपि विमुच्यते ।
 वक्ति जिघ्रति सन्धत्ते लीयतेऽपि च म्लायते ॥
 भावैरनेकैस्सम्भिन्नो निगमानिव सञ्चरेत् ।
 अवाच्योऽयमलक्ष्योऽयमवेद्योऽयमनादिमान् ॥
 व्यापते व्यापकश्चापि गम्यते गमकोऽपि च ।
 असहायस्सहायी च साधकस्साध्यते स्वयम् ॥

स्वतन्त्रः परतन्त्रोऽपि साधने कर्मणां मुहुः ।
 चिन्मात्रश्चेतयत्यन्यान् स्वयं चेतयतेऽथवा ॥
 अञ्चिन्त्यमहिमाऽऽश्चर्यगुणराशिरलौकिकैः ।
 निर्वाणपदसाम्राज्यो मयैवैषोऽभिषिच्यते ॥
 जनयत्यखिलं विश्वं प्रेर्यते जनकोऽपि च ।
 बहुधा कथयन्त्येनं बहवः प्रतिपादिकाः ॥ इति ।

अत एव आणवमायाकर्मभिर्बद्धसकलसंज्ञक आत्मा अतः पञ्चावस्थक
 इत्याह ।

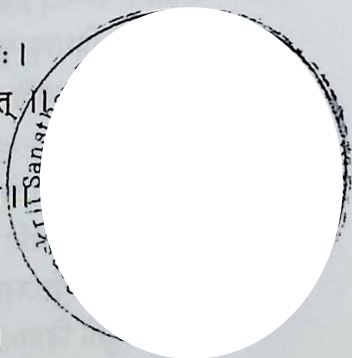
अवस्थापञ्चकस्थ इति, पशुरबुद्धाद्यवस्थापञ्चकं लभते, इत्यर्थः ।

तथाह स्वच्छन्दपरमेश्वरे -

श्लो - अबुद्धश्चैव बुद्धश्च बुध्यमानस्तथैव च ।
 प्रबुद्धस्सुप्रबुद्धश्च पञ्चापि कथयामि ते ॥
 अबुद्धन्तु पुनर्देवि! कथयामि समासतः ।
 तव भूतात्मसंहारे कलाक्षित्यन्तगोचरे ॥
 मायां सम्यङ् निशायां वै संहृत्य परमेश्वरी ।
 निर्व्यापारो भवेत्तस्माद्यावत्तेनोदयः पुनः ॥
 सुखदुःखाद्यभावश्च आत्मवर्गस्य कर्मिणः ।
 मलनिद्राविमूढात्मा बुद्धश्चैतन्यदृक्क्रियः ॥
 स तिष्ठत्यबुधस्तत्र यावन्मा यात्यहर्मुखम् ।
 अबुद्धस्तुसमाख्यातो बुद्धं देवि! निबोधय ॥
 परिपाकगतः कर्म ईश्वरेच्छाकरोद्यतः ।
 प्रकाशा भिन्नयान्यश्चिदनुगृह्णाति भास्करम् ॥
 करणान्यनुगृह्णाति तद्वच्चेश्वर आत्मनाम् ।
 कलोद्भाविताच्चैतन्यो विद्यादर्शितगोचरः ॥

रागोऽस्य रञ्जकत्वेन विषयानन्दलक्षणः ।
 कालो वै कलयत्येनं तृट्यादिप्रळयावधिः ॥
 नियतिं निश्चितं नित्यं योजयत्यशुभे शुभे ।
 परमाणुसहस्रांशं तदन्यूनं न चाधिकम् ॥
 पुम्भावत्वमनुप्राप्य तत्त्वे वै पुरुषाह्वये ।
 परं प्रधानमित्युक्तं प्रपञ्चं नैकसङ्कुलम् ॥
 तत्पुरं पूरयेद्यस्मात्तस्माद्वै पुरुषस्मृतः ।
 ततः श्रीकण्ठभगवान् स्वशक्त्या कर्मतः पशुम् ॥
 प्रधानपाशजातेन वेष्टयेदथ विस्मृतः ।
 बद्ध(ः)त्रिगुणबध्यो वै कारिका कारकाणि तु ॥
 तन्मात्रेन्द्रियबद्धेन दृढभूतैश्च वेष्टितम् ।
 बद्धस्संसरति ह्येवं मायाद्यवनिगोचरे ॥
 संसारी प्रोच्यते यस्मात् संसारेभ्यः पुनः पुनः ।
 शब्दादि विषया यस्य विद्यते विषये तदा ॥
 विषयाः प्रधानमित्याहुः नानाभेदैस्समन्वितः ।
 नानाकर्मविपाकैश्च भुङ्क्ते तद्भावभावितम् ॥
 एवं भुङ्क्तेनैव यस्मात्कस्माद्भोक्ता स उच्यते ।
 तस्मिन्नज्ञो, वरारोहे! क्षेत्रे वै कर्षको यथा ॥
 मायाभिलाषकालोहि कृष्यते मोहलाङ्गलैः ।
 वपेद्विधर्मभावेन मनोवाक्कर्मकान्वितम् ॥
 धर्माधर्ममयं बीजं प्रविकीर्णं समन्ततः ।
 तस्माद्वाह्यङ्कुरोत्पत्तिं सुखदुःखफलोदयम् ॥
 वर्तते कामक्रोधेन संसिक्तो रागवारिणा ।
 यस्मिन् देशे च काले च वयसा यादृशेन च ॥
 उक्तं शुभाऽशुभं कर्म तादृशं लभते फलम् ।
 भुङ्क्ते तु विविधाकारं पूर्वकर्म वशाद्बुधः ॥

यस्मादेवं विजानाति तस्मात् क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
 विषयो बुध्यते यस्मात् बुद्धस्तस्मात्प्रकीर्तितः ॥
 तदेवाभीष्टरूपेण यदासौ विषयेषु च ।
 बुध्यमानस्तु स यथा ह्यधुना कथयामि ते ॥
 यदा जुगुप्सते लोकान् शुभांश्चैवाऽशुभांस्ततः ।
 कृत्रिमानिव मन्येत वरं वैराग्यमाश्रितः ॥
 मायाद्यवनिपर्यन्तमिन्द्रजालं तु बुध्यतः ।
 पुत्रमित्रकळत्रादि सुहृत्स्वजनबान्धवान् ॥
 यदाजिनं यदा द्रव्यं शुभेन त्वशुभेन वा ।
 तत् क्षोभ्यन्ते तदा सर्वे निराशङ्का निराकुलाः ॥
 वयमेकाकिनश्चैव यास्यामो दमसाधनम् ।
 तस्माच्च नशुभाह्येते वैरिणोऽनर्थकारिणः ॥
 स्वात्मीयमप्ययं देहं नित्यमेव जुगुप्सते ।
 शुक्लशोणितसम्भूते विषयाभोगभूषिते ॥
 नानाव्याधिसमाकीर्णे जरामृत्युभयाकुले ।
 शेकमोहमलाकीर्णे जरामृत्युभयाकुले ॥
 नित्यं चिद्विभुमुक्तं तु चिन्त्यमानः पुनः पुनः ।
 कथं मुक्तिर्भवेत्तस्मात् संसाराद् दुरतिक्रमात् ॥
 एवं प्रबुध्यमानस्तु गुर्वाराधनतत्परः ।
 बुध्यमानस्समाख्यातः; प्रबुद्धं कथयामि ते ॥
 गुरुप्रसादाद्देवेशि! प्राप्तदीक्षा शिवाध्वरे ।
 यदालोकयते देवि शिवज्ञानमहोदयम् ॥
 करामलकवत्सर्वम् अध्यात्मातस्वरूपतः ।
 शिवाद्यवनिपर्यन्तमीक्षिते ज्ञानचक्षुषा ॥
 एवं कृत्वा समन्तस्तु उपाधेः परमं शिवम् ।
 उन्मन्यन्तं परारोहे सर्वाङ्गं विभुमव्ययम् ॥

एवं प्रबुद्धो देवेशि! तल्लयस्तत्परायणः ।
 सर्वारम्भविनिर्मुक्तः प्रबुद्धस्तूच्यते शिवे ॥
 प्रबुद्धस्तु समाख्यातः; सुप्रबुद्धस्तु मे शृणु ।
 दीक्षया ज्ञानयोगेन चर्या योगेन सुव्रते ॥
 यदा प्रोक्तं परं स्थानम् अध्वातीतं निरामयम् ।
 विरजं विमलं शान्तं प्रपञ्चातीतगोचरम् ॥
 निष्कम्पं कारणातीतं सर्वज्ञं सर्वतोमुखम् ।
 तृप्तश्चनाद्यसम्बन्धं स्वातन्त्र्यं नित्यमेव हि ॥
 चक्रसामर्थ्यविभवं सुप्रबुद्धं सनातनम् ।
 तस्मिन् मुक्तस्तदात्मानं तद्गुणश्च समन्वितः ॥
 सुप्रबुद्धस्सवै प्रोक्तः इति ॥

अथ मर्त्यलोकवासी, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुर्यतुर्यातीतावस्था पञ्चकापन्नोऽसि,
 भवति । एतदवस्थाः केवलसकलशुद्धभेदोत्र पञ्चका भवन्ति ।

तद्यथा स्वयम्भुवे -

श्लो - अथात्मा समलो बद्धः पुनर्मुक्तश्च दीक्षया ।

विज्ञेयस्स त्रिधावस्था केवलस्सकलो मलः ॥

एतदवस्था त्रयमपि सकलप्रळयाकलविज्ञानकलानां साधारणम् ।

तेषां लक्षणमाह -

श्लो - जीवाश्च त्रिविधा ज्ञेयास्सकलाः प्रळयाकलाः ।

विज्ञानकेवलाश्चेति तेषां लक्षणमुच्यते ॥

मायाकर्ममलैर्युक्तस्सकलस्तत्र चोच्यते ।

मलकर्मयुतो विप्राः प्रळयाकल इष्यते ॥

मलेनरुद्धचैतन्यो न मुक्त इति कथ्यते ।

द्विधाऽप्ययं समाख्यातो विप्रा विज्ञानकेवलः ॥ इति ।

सकलं च त्रिविध इत्याह ।

श्लो - सांसिद्धिको वैनयिकः प्राकृतश्च भवत्यणुः ।

विशिष्टधर्मसंस्कारसमुद्दीपितचेतसाम् ॥

गुणस्सांसिद्धिको भाति देहाभावेऽपि पूर्ववत् ।

लोकधीगुरुशास्त्रेभ्यो भाति वैनयिको गुणः ॥

सम्मार्जितो वैनयिको मनोवागनुचेष्टया ।

प्राकृतो देहसंयोगे व्यक्तस्वप्नादिबोधवत् ॥

इति त्रिविधपञ्चावस्थासु केवलसकलभेदावस्थादशकं, पञ्चभूत-

परिणामदेहिनामेव तत् स्वरूपं यथा -

अचिन्त्ये -

श्लो - मुखे जाग्रमि(दि)ति ज्ञेयं स्वप्नं तु हृदयात्मकम् ।

हृदयान्तं समारभ्य नाभ्यन्तं तु सुषुप्तिकम् ॥

तस्मादधस्तुरीयं तु तुर्यातीतन्तु लिङ्गकम् ।

जाग्रादिस्थानमेवंहि प्रवर्तकमिहोच्यते ॥

श्रोत्रत्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं चैव तु पञ्चकम् ।

शब्दस्पर्शरसारूपो गन्धश्चैव तु पञ्चकम् ॥

वचनाऽदानगमनविसर्गानन्दपञ्चकम् ।

प्राणाऽपानस्तथा व्यानउदानश्च समानकः ॥

नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ।

मनोबुद्धिरहङ्कारचित्तं क्षेत्रज्ञ एव च ॥

पञ्चत्रिंशद्विवर्तन्ते जाग्रेतानि विनिर्दिशेत् ।

शब्दादिर्वचनादिश्च प्राणादीनि मनोदिकम् ॥

एते चरन्ति वै स्वप्ने वायुरूपेण जाग्रतः ।

क्षेत्रज्ञश्चित्तप्राणैश्च सुषुप्तिश्चित्तवर्जितः ॥

तुर्ये तुर्यातीतके स्यात् क्षेत्रज्ञस्सर्ववर्जितः ।

एते केवलभेदाः, एवं क्रमेण, सम्प्रति जाग्रत्पर्यन्तमारोहणविधान-
मवस्थापञ्चकम् । शुद्धावस्थापञ्चकं तु नवमसूत्रे वक्ष्यामः ।

एवमवस्थापञ्चकानुस्यूतो जीवात्मा देहे वर्तमान इत्यर्थः, ननु तत्त्वानामा-
कल्पस्थायित्वादात्मनां, नित्यव्यापकचिद्वृष्टित्वात्कथम् अवस्थापञ्चकत्वमुपपद्यत
इत्याशङ्क्योत्तरवचनं यथा -

अचिन्त्ये -

श्लो - अयसोऽग्रेऽर्यथा योगे वियोगोऽग्रेऽर्यथाऽयसा ।

तत्त्वानामात्मनश्चैव शक्त्या कर्मवशा भवेत् ॥ इति ।

अथात्मलक्षणपरामर्शादिनन्तरं निश्चितवचनम्

मृगेन्द्रे -

श्लो - नाव्यापको न क्षणिको नैको नापि जडात्मकः ।

नाकर्ता भिन्नविद्योगी पाशान्ते शिवताश्रुतिः ॥ इति ।

इति श्रीनिगमागमपारावारगतसदाशिवशिवाचार्यविरचितायां सिद्धन्तवृत्तौ
पशुपशुत्वप्रमाणलक्षणं निरूपणं नाम द्वितीयः पटलः ॥

सव्याख्याने शिवज्ञानबोधे

पञ्चमसूत्रं प्रारभ्यते

अव :- अथ परमेश्वर स्वसमवेतज्ञानक्रियाशक्तिद्वारा, जीवात्मना
तन्वादि कमनुप्रविश्य भोगदायकत्वेन, पालनतिरोधाने करोतीति, पञ्चमसूत्रेणाह ।

७ - सूत्रम्

सू॥ विदन्त्यक्षाणि पुंस्तार्थान्नस्त्वयं सोऽपि शम्भुना ।

तद्विकारी शिवश्चेन्न; कान्तोऽयोवत्सतन्नयेत् ॥ इति ॥

पद :- अक्षाणि, अर्थान्, स्वयं, न विदन्ति, किन्तु, पुंसां, तद्वत्, सोऽपि, शम्भुना,
तच्छिवे, विकारीचेत्, कान्तो, अयोवत्, स तं, नयेत्, इति योजना ।

व्याख्या :- अक्षाणि, अर्थान्, स्वयं, न विदन्ति, किन्तु, पुंसेति, श्रोत्रादीन्द्रियाणि, शब्दादिविषयान्, स्वयं, न जानन्ति, किन्वात्मना प्रेरकेण जानन्ति, तद्वत्, सोऽपि, शम्भुना इति ॥

यथा आत्मनः प्रेरकेणाक्षाणि अर्थान् वेत्ति, तथा पुमानपि शिव प्रेरकेणाऽर्थान् वेत्ति; न स्वयम् ।

अयमभिप्रायः शिवसमवेतचिच्छक्तिप्रकाशेनेत्यर्थः ।

यथा पौष्करे -

श्लो - अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मा यत्तत्त्वतद्विभुः ।

सोऽपि सापेक्ष एव स्यात् स्वप्रवृत्तौ घटादिवत् ॥

इष्यते स कथं कर्ता कर्ता तस्मान्महेश्वरः ।

पराख्ये -

श्लो - पशुत्वारूढचिच्छक्तेस्स्वातन्त्र्यं न पशोरतः ।

कर्म चिद्वहितं तस्मात् योजकं तदपेक्षते ॥

योजकस्स महेशानः स्वेच्छया बलवानतः ॥ इति ।

अथ योजनप्रकारो यथा-

पौष्करे -

श्लो - मलान् सर्वात्मना हित्वा चैतन्यप्रसरात्मनः ।

कलाभिव्यज्यते तत्तु तस्यैव हि तिरस्कृतम् ॥

किन्तु कर्मानुसारेण कलाप्रत्येकदेशतः ।

ततश्चायं कलाबद्धः पुंसां प्राथमिकस्थितः ॥

यतो विना यथा तेषां रूपं तं न तु सिध्यति ।

ततस्तच्छून्यकल्पं स्याच्छैतन्यप्रसरं विना ॥

ग्राहकत्वेन तत्सिद्धौ न च तद्ग्रहणां विना ।

ग्रहणाभावतस्तस्य ग्राहकशून्यवत् स्थितः ॥

कलयाकर्तभूतस्य बुद्धिलक्षणकर्मणः ।
 आलोकयद्यत्करणं सा विद्या शिवशासने ॥
 बुद्धिर्हि कर्मग्राह्यत्वादात्मनो घटकुड्यवत् ।
 ग्राह्यं करणसापेक्षं दृष्टं रूपादिकं यथा ॥
 ततस्तु चक्षुराद्यैश्च क्रमेणार्थे विनिश्चिते ।
 बुध्यन्ते निश्चितार्थेस्तान् पुमान् संवेत्ति विद्यया ॥
 प्रवृत्तस्य प्रसक्तार्थमपि रागः प्रवर्तते ।
 भोगाभावादशक्तस्य भुञ्जानस्य मलीमसान् ॥
 भोगानतृप्तेस्तस्यातः कतुरिवोपकारिता ।
 कालः प्रवर्तमेवाणुं कलयत्यात्मवृत्तिभिः ॥
 नियतिश्च तथा कर्मफलैर्नियमयत्यणुम् ।
 तस्मिन्नियतिकालौ च स्थितौ कर्तृपकारकौ ॥
 पञ्चकञ्चुकसंयुक्तां प्रकृतिं भोक्तुमुद्यतः ।
 अविद्यादिसमायुक्तः पुरुषः परिकीर्तितः ॥ इति ।
 अथ भोगसमुच्चयवचनानि यथा -

पराख्ये -

श्लो - कलोद्बलितचैतन्यो विद्यादर्शितगोचरः ।
 रागेण रञ्जितश्चापि बुद्ध्यादिकरणैर्युतः
 मायाद्यवनिपर्यन्ते तत्त्वभूतात्मवर्त्मनि ।
 भुङ्क्ते तत्र स्थितान् भोगान् भोगैकरसिकः पुमान् ॥ इति ।
 एवं पालनं स्वसम्बेदनानुसंवेद्यविधानं तिरोधानम् । अथाऽनेकजीवानां
 बहुधा प्रेरकत्वेन शिवस्य विकारित्वमाशङ्क्य परिहरति ।
 श्लो - तद्विकारी शिवश्चेन्न कान्तोऽयोवत् स तन्नयेत् ॥ इति ॥

तदिति, तेन पालनतिरोधानत्व, हेतुना शिवो विकारवान् स्यादिति चेत् विकारवन्न भवति, किन्तु यथा कान्तो निर्विकारी सन्, अयो विकारयति, तथा शिवस्त्वविकारी सन्, वृत्तिज्ञा स्वरूपजीवात्मनां, विकारयतीत्यर्थः ॥

इति श्रीनिगमागमपारवारगतसदाशिवशिवाचार्यविरचितायां सिद्धान्तसूत्रवृत्तौ पशुपालनप्रतिपादनं नाम तृतीयः पटलः ॥

सव्याख्याने शिवज्ञानबोधे

षष्ठसप्तमसूत्रे प्रारभ्येते

अव :- एवं दर्शयितुं शिवलक्षणं षष्ठसप्तमसूत्राभ्यामाह -

६ - सूत्रम्

सू॥ अदृश्यं चेदसद्भावं दृश्यश्चेज्जडिमा भवेत् ।

शम्भोस्तद्व्यतिरेकेण ज्ञेयं रूपं विदुर्बुधाः ॥ इति ।

७ - सूत्रम्

सू॥ नाऽचित् चित्सन्निधौ किन्तु न वितस्ते उभे मिथः ।

प्रपञ्चशिवयोर्वेत्ता यस्स आत्मा तयोः पृथक् ॥ इति ।

पद :- शम्भोः, रूपमदृश्यं चेत्, असद्भावः, दृश्यश्चेत्, जडिमा, भवेत्, तद्व्यतिरेकेण, ज्ञेयं, बुधाः, विदुः इति योजना ॥ ६ ॥

चित्सन्निधौ, अचित् नते, उभे मिथः, नवित्, किन्तु, प्रपञ्चशिवयोः, वेत्ता, यः, सः, तयोः, पृथक्, आत्मेति योजना ॥ ७ ॥

व्याख्या - शम्भोः रूपं, अदृश्यश्चेत्, असद्भाव इति, शं सुखं भवत्यस्मादिति व्युत्पत्त्या शम्भुः, तस्य रूपं स्थूलसूक्ष्मरूपव्यतिरिक्तश्चिदेक रूपं यथाह -

देवीकालोत्तरे -

श्लो - न स्थूलः सूक्ष्मो न च शून्यरूपो ज्ञानैकरूपो जगदेकबन्धुः ॥ इति ।

एवं भूत शिवस्य रूपं केन वर्त्मनाऽप्यदृश्यश्चेत्, गगनारविन्दवत् शून्यत्वेनाऽसद्भाव स्यात्, तस्मादात्मनश्शिवात् प्रयोजनमेव नास्ति, दृश्यं चेज्जडिमा

भवेदिति, स्थूलरूपत्वेन चक्षुरिन्द्रियगोचरं, सूक्ष्मरूपत्वेन परमाणुवद्योगिप्रत्यक्षभावे चेत्, घटपटादिवत् जडत्वमनित्यत्वादसत्त्वं च स्यात्, एवं दृश्यत्वाऽदृश्यत्वा सम्भवेन कीदृग्भूतं शिवस्वरूपमिति चेत्, तद्व्यतिरेकेणेति, इन्द्रियगोचरत्वाऽत्यन्ताऽगोचरत्वं विरहेन ज्ञेयम्, इति अनन्यानुभवैकवेद्यम् ॥

तथा च वीरतन्त्रे -

श्लो - आद्यन्तशून्यममलं परिपूर्णमेकं

सूक्ष्मं परात्परमनामयमप्रमेयम् ।

भावैकगम्यमजडं शिवतत्त्वमाहुः ॥ इति ।

निश्वासे देवीसंवादे -

श्लो - सकले दृश्यमाने तु भावे युक्तो हि देहिनः ।

निष्कले दर्शनं नास्ति, अदृश्ये भावना कुतः ॥

ईश्वरः :-

सुशाश्वतं सुनिर्वाणम् आदिकारणवर्जितम् ।

निर्मुक्तत्वान्न सङ्कल्पं सकलाऽकलवर्जितम् ॥

अभावं भावभावेन भावयेद्भाववर्जितम् ।

बुध्यहङ्कारनिर्मुक्तं योगयोगाविवर्जितम् ॥

तेन देवि! समाख्यातो सत्त्वादिकरणोर्जितम् ।

प्रधानगुणनिर्मुक्तं हेतुकालविवर्जितम् ॥

देहादेहविनिर्मुक्तं योगायोगविवर्जितम् ।

तेन देवि! समाख्यातो महाभावः परश्शिवः ॥ इति ।

एवमनन्यानुभव एकवेद्यमिति बुधाः विदुः । जीवन्मुक्ता महात्मानो वदन्तीत्यर्थः । एवं विना शिवेन जीवेन वा पृथक्तया, यद्वृष्टं तं नष्टं तस्मात्तस्या-सत्त्वमचित्त्वञ्च भवेदित्युक्तम् ।

ननु एवं चेत् - जीवात्मा शिवस्यापि दृश्ये वा अदृश्ये वा(?) अदृश्यञ्चेत्, शिवस्य सर्वज्ञत्वसर्वव्यापकत्वादिकं न स्यात् । दृश्यञ्चेत् जीवात्मनोऽपि

जडत्वमसत्त्वश्च स्यात्, इति चेत् उच्यते - शिवो जीवं स्वान्यत्वेन पश्यति चेत् तथात्वं कापि तथा न पश्यति, किन्तु स्वस्वरूपानन्यत्वेन पश्यति, तस्मान्न विरोधः । जीवशिवयोरन्योन्यम् अविनाभावेन न दृश्यत्वम्, प्रपञ्चशिवयोः कथमित्या-शङ्कायामुत्तरमाह - नाचित् चित्सन्निधौ इत्यादिना - चित्सन्निधौ अचिन्नेति, सदसत् चिदचिदिति पर्यायः, सच्चिद्रूपशिवसन्निधौ असच्चिद्रूपप्रपञ्चो न स्फुरति तस्मात्ते उभे मिथे न वित्त इति, शिवसन्निधौ प्रपञ्चस्यास्फुरितत्वात् प्रपञ्चस्य जडत्वाच्च प्रपञ्च शिवावन्योन्यं न जानीतः । तथात्वे सृष्ट्यादिकृत्यं शिवस्यासङ्गतश्च इति चेत् उच्यते, ऐन्द्रजालिको यथा स्वशक्त्या जनेभ्यः समुद्रनगरादिनानाकारप्रदर्शिता च स्वयं तथा न पश्यति तद्वत् स्वपरिग्रहमायाशक्त्या जीवेभ्यस्तनुकरणभुवनादि-नानाकारेण प्रपञ्चप्रदर्शकोऽपि, शिवस्य सन्निधौ प्रपञ्चस्य तथा न स्फुरितत्वात् स्वयं तथा न पश्यति । तस्मात् सृष्ट्यादिकृत्यानि प्रपञ्चम् अपश्यतोऽपि शिवस्य सङ्घटन्ते । तर्हि प्रपञ्चदृष्ट्या कोवेत्याशङ्कायाम् अन्य एवेत्याह, किन्त्विति प्रपञ्चशिवयोर्वेत्ता यस्स तयोः पृथक् ।

आत्मेति, सकलावस्थायां वृत्तिज्ञानेन पृथक्तया प्रपञ्चं दृष्ट्वा, निर्मलावस्थायां स्वरूपज्ञानेनान्यतया शिवानुभविता च, तदुभयविलक्षणलक्षितो जीवात्मैवेत्यर्थः । उभयविलक्षणत्वं नाम प्रतिहतज्ञानस्वरूपस्य शिवस्य जडरूपप्रपञ्चस्य विलक्षणा एव, मलशक्तिप्रतिहतज्ञानस्वरूपत्वं अनेन वृत्तिज्ञानरहितस्य शिवस्य मायाशक्तिविलासकल्पितप्रपञ्चदर्शनं न सम्भवति, तस्मात् मायाशक्तिविलास-कल्पितप्रपञ्चदर्शनं न सम्भवति, तस्मात् सत्यं सत्यवस्तुदर्शकत्वे जीवात्मन एवेति चोक्तं भवति ॥

इति श्रीनिगमागमपारावारगतसदाशिवशिवाचार्यविरचितायां सिद्धान्तसूत्रवृत्तौ सदऽसद्विवेकनिरूपणं नाम चतुर्थः पटलः ॥

सव्याख्याने शिवज्ञानबोधे

अष्टमनवमसूत्रे प्रारभ्येते

अव :- अथ जीवात्मनामीश्वरशक्तिप्रेरितकलया प्रपञ्चानुभवित्यप्रकारं पञ्चमसूत्रे श्रुतः । इदानीं शिवानुभवित्वं केन मार्गेण सिध्यतीत्याशङ्कायामुत्तरम् अष्टमनवमसूत्राभ्यामाह ॥

८ - सूत्रम्

सू ॥ स्थित्वा सहेन्द्रियाव्याधैः स्वां न वेत्सीति बोधितः ।

मुवत्यैतान् गुरुणाऽनन्यो । धन्यः प्राप्नोति तत्पदम् ॥ इति ।

९ - सूत्रम्

सू ॥ चिदृशात्मनि दृष्टेशं त्यक्त्वा वृत्तिमरीचिकाम् ।

लब्ध्वा शिवपदच्छायाम् ध्यायेत्पञ्चाक्षरीं सुधीः ॥ इति ॥

पद :- धन्यः, इन्द्रियव्याधैः, सह, स्थित्वा, नवेत्सीति, गुरुणा, बोधितः, एतान्मुक्त्वा, तत्पदम्, अनन्यः, प्राप्नोतीति योजना ॥ ८ ॥

सुधीः, वृत्तिमरीचिकां, त्यक्त्वा, आत्मनि, चिदृशा, ईशं, दृष्ट्वा, शिवपदच्छायाम्, लब्ध्वा, पञ्चाक्षरीं, ध्यायेदिति योजना ॥ ९ ॥

व्याख्या :- धन्य इति - प्राकृतिक्रियाचर्या योगानुष्ठानेन कर्मनाशो मलपरिपाके च सति शक्तिपातवशान्निर्वाणदीक्षावान् । “सुकृती पुण्यवान् धन्यः” इत्यमरः । देवीकालोत्तरे -

श्लो - ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तं हि क्रियाचर्ये प्रवर्तते

इन्द्रियव्याधैस्सह स्थित्वेति, इन्द्रियपदं पाशोपलक्षणं तत्सरूपकत्वेन निर्दिष्टं, व्याधपदं विधिनिषेधान्तराप्रवर्तकद्योतकं, ज्ञानधनापहारकं वा, पाशाश्च मायाप्रवृत्त्यात्मकतनुकरणभुवनभोगाः, तद्धेतुभूतपुण्यपापात्मकं कर्म मलीमस-भोजयितृमोहादि गुणाणवः मलश्च, एते पाशाः एतदुदासेनैव मलमायाद्यसंस्पृष्टो भवति । स्वानुभूतिमान् इति दशमसूत्रेण पठितं, तैः पाशैस्सह स्थित्वा, त्वां न

वेत्सीति गुरुणा बोधित इति, तवस्वरूपमखण्डाकारसच्चिदा-नन्दाद्वयपरि-पूर्णमदनन्यः जानासीति, शिवाकारगुरुणा समुपदिष्टं, एतान् मुक्त्वेति, विषयार्थं चित्तादौ प्रभूतज्ञानवृत्तिमतीन्द्रियव्याधान् परित्यज्य तत्पदमदन्यः प्राप्नोतीति । आचार्यमूर्तिभृच्छिवस्वरूपमभिन्नतया प्राप्नोति ।

तदुक्तं देवीकालोत्तरे-

श्लो - चित्ते चलति संसारे निश्चले मोक्ष एव तु ।

तस्माच्चित्तं स्थिरं कुर्यात् प्रज्ञया परया बुधः ॥ इति ।

अथवा “नामरूपक्रियाविरहितत्वात्तदिति ” प्रयुक्तं पदं वस्तु, “पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्म्याद्विवस्तुष्वित्यमरः” तच्च तत्पदश्च तत्पदमनेन नामतिरोहितं परवस्तु प्राप्य प्रापकराहित्येन प्राप्नोतीत्यर्थः । गुरुणेत्यनेन-स्वापे शक्तित्रया(यी)मात्मवर्गत्रयेषु, यान् तीव्रतरशक्तिनिपातवतोऽनुगृह्णाति, ते सद्य एव शिवा भवेयुः, सर्वार्थसंहारौ सृष्ट्यादौ च स्वयं यान् तीव्रतरशक्तिपातवतोऽनु-गृह्णाति तेऽपि पतिस्वरूपा भवन्ति । अथवा सृष्ट्यादौ स्वयं यान् तीव्रतरशक्ति-निपातवतोऽनुगृह्णाति, ते रुद्रमन्त्रेशानपदभाजो भवन्ति, इत्येतद्द्वयवृत्तिर्भवति ततश्च स्थितौ, गुरुमूर्तिमदिष्टाय सकलेषु शक्तिनिपातवतो ज्ञानोत्कटत्वेनानुगृह्णाति । अतिलोभितं भवति उक्तार्थे सम्मतिवचनानि ॥

श्लो - या विमोहयति स्वापे शिवास्सद्यो भवन्ति ते ।

संसृतौ वा समुद्भूता वाणवःपतयेऽथवा ॥

रुद्रमन्त्रपतीशानपदभाजो भवन्ति ते ।

संस्थिताननुगृह्णीत गुरुमास्थाय चिद्वते ॥ इति ॥

एवं त्रिविधपशूनां मध्ये विज्ञानकलप्रव्ययकलानां, तीव्रतीव्रताशक्तिनि-पातवशात् आत्मसहायशिवो ज्ञानक्रियायोगपरमानन्दस्याभिव्यक्तिं करोति ।

तथाह -

श्लो - शक्तिप्रपञ्चतन्नाम दीक्षायां प्राप्तिरात्मनः ।

मन्दमन्दतरं चेति तीव्रतीव्रतर स्तथा ॥

चतुर्थेति मृगेन्द्रे -

श्लो - तमश्शक्त्याधिकारस्य निवृत्तौ तत्परिच्युतौ ।

व्यनक्ति दृक्क्रियाऽनन्त्यं जगद्वन्धुरणोश्शिवः ॥” इति ।

अथ शक्तिनिपातक्रमो यथा -

पौष्करे -

श्लो - सकलानाञ्च सर्वत्र कर्मसाम्यं न कारणम् ।

यतःकर्माणि सत्त्वेऽपि ततस्त्वेकं तु कर्मणाम् ॥

अपाके परमेशोऽपि विरुद्धान्यप्रदा स्थिता ।

कर्मणोऽन्यस्य साम्येऽपि पक्वे तदितरेऽपि च ॥

तं ब्रत्यै वैश्वरीशक्तिरुपसर्पति तच्छिवे ।

अनुग्रहे ततो नेष्टं तत्साम्यं मुनिपुङ्गवाः ॥

कर्मनाशे मलस्यापि विपाके सहकारिणः ।

पतत्युन्मीलिनी शक्तिः स्वतोऽनुग्रहकारिणी ॥

तस्यां पतितमात्रायां महस्याथ नियामिका ।

शक्तिर्निवर्तते तस्यां निवृत्तायां महात्मनः ॥

वैराग्यं जायते श्रीघ्नं संसाराद्दुःखसागरात् ।

दिदृक्षा जायते शम्भोः पदपङ्कजयोरपि ॥

कदा द्रक्ष्यामि देवेशं मोक्षेऽहं बद्धतः कदा ।

को वा दर्शयिता शम्भोः इति सञ्जायते मतिः ॥

मृगेन्द्रे -

श्लो - येषां शरीरिणां शक्तिं पतत्यपि निवृत्तये ।

तेषां तल्लिङ्गमौत्सुक्यं मुक्तौ द्वेषो भवस्थितौ ॥

शिवज्ञानबोधः

अन्यत्र -

देहापातस्तथाकम्पः परमानन्दहर्षणे ।

देहरोमाश्च इत्येतच्छक्तिपातस्य लक्षणम् ॥

पौष्करे -

श्लो - एवं संसारतो भीतमनुगृह्णाति चेश्वरः ।

तद्योग्यतानुसारेण करुणागर्भया दृशा ।

अनादिसाधिकारेण यथापि परमेश्वरः ॥

अनुग्रहस्य विनये तदानुग्राहकस्य च ।

कारुण्यत्वेन यस्तस्मात् तयोर्योगः सुदुर्लभः ॥ इति ।

ननु शक्तिनिपातस्य हेतुकर्मवशे मलपरिपाक एव प्रतिपादितः,
शक्तिनिपातचातुर्विध्यंकेन हेतुनेति चेत्, उच्यते मलपरिपाकतारतम्येन
शक्तिनिपातचातुर्विध्यं तदनुगुण्येन समकाले एव ज्ञानोदयाऽज्ञाननिवृत्तिः तदुक्तम् -

पराख्ये -

श्लो - स्वल्पोऽभिव्यज्यते स्वल्पं महान् महति तत्स्थितम् ।

यादृक् तादृक् भवेत्तस्य प्रदीपस्तिमिरो यथा ॥

स्वायम्भुवे च -

श्लो - शिवेच्छया परानन्दा शैवी शैवार्थदायिका ।

सा शक्तिरापनन्याद्या पुंसो जन्मन्यपश्चिमे ॥

तन्निपातात् क्षरत्यस्य मलसंसारकारणम् ।

क्षणे तस्मिन् यियासा स्यात् परं निश्रेयसं प्रति(ः) ॥

स देशिकमनुप्राप्य दीक्षाविच्छिन्नबन्धवः ।

प्रयाति शिवसायुज्यं निर्मलो निरुपप्लवः ॥

अनेन क्रमयोगेन परां केवलतां गतः ।

अनाद्यशुद्धिशून्यत्वात् प्राप्नोति न भवान्तरम् ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गात् पापात्मनामनुग्रहाय, साक्षात् शिवाधिष्ठिताऽचार्यलक्षणम्
आह -

सुप्रभेदे -

श्लो - ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्याः शूद्राश्शुद्धकुलोद्भवाः ।
आचार्यास्तेच विज्ञायानान्येषां तु कदाचन ॥

द्विशतिकालोत्तरे च -

श्लो - ब्राह्मणः क्षत्रियः वैश्याश्शूद्राश्शुद्धास्तु साधकाः ।
स्ववर्णादानानुपूर्वेण आचार्यास्तु षडानन ।
क्रियापादे तु निपुणः चर्यापादानुवर्तकः ।
योगपादकृताभ्यासः ज्ञानपादानुरञ्जकः ।
एतद्गुणसमायुक्तान् गृहीयात्तान् विचक्षणः ॥

वायव्ये च -

श्लो - शिवशास्त्रसमायुक्ताः पशुशास्त्रपराङ्मुखाः
ब्राह्मणादिचतुर्वर्णा आचार्यास्तु प्रकीर्तिताः ॥

अचिन्त्यविश्वसादाख्ये -

आचार्यपदनिर्वचनम् -

श्लो - ज्ञानयोगक्रियाचर्यास्सम्यगाचरयेद् व्रतम् ।
तस्मादाचार्य इत्युक्तः सर्वभूतहिताय वै ॥
आचार्यौ द्वौ समाख्यातौ विरक्तः प्रथमो भवेत् ।
भौतिकस्तु द्वितीयस्यात्प्रथमे तु विशेषकौ ॥
आजन्मब्रह्मचारी च यती च तदनन्तरम् ॥
एतद्वयं तु प्रथमे; द्वितीये तु द्वयं भवेत् ॥

सूतसम्हितायाम् -

श्लो - ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
अतिवर्णाश्रमी चेति क्रमाच्छ्रेष्ठो विचक्षणः ॥

अतिवर्णाश्रमी प्रोक्तो गुरुस्सर्वाधिकारिणाम् ।
 न कस्यापि भवेच्छिष्यो यथाहं पुरुषोत्तम ॥
 अतिवर्णाश्रमी साक्षादुरुणां गुरुच्यते ।
 तत्समोनाधिकश्चास्मिन् लोकेऽस्त्यैव न संशयः ॥
 योऽतीत्य स्वाश्रमान् वर्णान् आत्मन्येव स्थितः पुमान् ।
 सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदार्थदर्शिभिः ॥
 लक्षाध्यायी गुरुश्रेष्ठो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ।
 भवेत्तदुपदेशाद्वा संहिता पारगो गुरुः ॥

अचिन्त्यविश्वसादाख्ये -

श्लो - एतेषां देशिकानाञ्च लक्षणं शृणु सुव्रत ।
 अहिंसस्सत्यशौचादिविश्वजीवदयापरः ॥
 क्षमावान् शान्तचित्तश्च निग्रहाऽनुग्रहे क्षमः ।
 समाचारयुतो दक्षो जपध्यानपरायणः ॥
 ज्ञानदीक्षासमायुक्तो गुरुभक्तिविचारतः ।
 ज्ञानयोगक्रियाचर्याश्चतुष्पादान्तशास्त्रवत् ॥
 डम्बाचारविनिर्मुक्तः क्षुद्रकर्मविवर्जितः ।
 शिष्याणां गुणदोषेषु विज्ञानी च जितेन्द्रियः ॥
 रागद्वेषविनिर्मुक्तः कृपया च समन्वितः ।
 समयानाञ्च सर्वेषां ज्ञानसारपरिग्रही ॥
 शिवानुभूतिसंयुक्तः संशयच्छिदऽसंशयः ।
 क्षयकुष्ठादिरहितः वीतरागश्च सुन्दरः ॥
 निर्ममो निरहङ्कारो निश्शङ्को निर्विकल्पकः ।
 तमोविहीनः शास्त्रज्ञः परमार्थविचिन्तकः ॥
 एवं लक्षणसंयुक्तोऽप्याचार्यवर उच्यते ।
 भौतिकोऽपि विशेषेण धर्मपत्नी समन्वितः ॥

पूर्वोक्तलक्षणोपेतो ह्यचार्यवर उच्यते ॥

सन्यासाश्रम अत्यन्त उत्तमं दीक्षितं विदुः ॥ इति ।

अथ शिष्यलक्षणमाह -

पराख्ये -

श्लो - चतुर्वर्णे तु सञ्जातशशास्त्रज्ञाननिरूपकः ।

भक्तिज्ञानविरागेण बुद्धिमान् नीतिमान् सदा ॥

पुरुषार्थप्रकर्ता च सदा निर्णयबुद्धिमान् ।

शुश्रूषायाश्च कुशलो गुरकार्ये प्रयत्नवान् ॥

सन्ततं गुरुशुश्रूषा वागुल्लङ्घनभीरुकः ।

एतल्लक्षणसम्पन्नस्स शिष्यः परिकीर्तितः ॥

अमद्यपास्तु ये शूद्रा शैचाचारक्रियादराः ।

शिवभक्ताश्च एतेषां दीक्षा कार्याऽन्यथा न हि ॥

सर्वेषामेव शिष्याणामधिकं शतगुणं शृणु ।

भक्तिविश्वासमद्रोहो गुर्वाज्ञापालनस्थितिः ॥

श्रद्धाः शान्ति क्षमा सत्यं तथा शौचं तपः शृतम् ।

कृतज्ञता द्वादशकं यस्य शिष्यस्य विद्यते ॥

शिष्याणाश्च प्रधानश्च नान्ये ते न प्रधानकाः ॥” इति ।

एवम्भूतशिष्यं वत्सरं परीक्ष्य, तस्य दीक्षाभेदप्रकारमाह-तस्य दीक्षा

कर्तव्या ।

तथा च आगमे -

श्लो - गुरुश्च स्वाश्रितान् शिष्यान् वत्सरैकं परीक्षयेत् ।

चाक्षुषी स्पर्शदीक्षा च वाचिकी मानसी तथा ॥

शास्त्री च योगदीक्षा च हौत्रीत्यादिरनेकदा ॥ इति ।

हौत्री च ज्ञानक्रियाभेदेन द्विविधेत्याह ॥

श्लो - ज्ञानदीक्षा भवेदेका क्रियावत्यपरा स्मृता ।

विनेज्यानलकर्माणि अनोव्यापारमात्रतः ॥

दीक्षा ज्ञानवती प्रोक्ता सम्यक्तत्त्वावबोधजा ।

इज्यानलवती या तु क्रियाकौशलसम्भवा ॥

क्रियावत्यथवानेका निर्बीजा च सुबीजका ॥ इति ।

एवं ज्ञानदीक्षया वा क्रियादीक्षया वा, आचार्यः शक्तिनिपातानुगुणेन क्रमेण निवृत्त्यादिपञ्चकलासु शोधित कलामस्तकस्थैश्च स्त्वेस्सहमुक्तिं प्राप्तुं तत्तत्पदे तत्साम्यतया योजयति ॥

तीव्रतरशक्तिनिपातं तु सद्योनिर्वाणदीक्षया परमात्मनैक्यं असादयति ।

तच्च तच्छक्तिभेदो यथा -

मृगेन्द्रे -

श्लो - निवृत्तिक्रियया सा स्या-----निवृत्तका ।

निवृत्तिरिति तत्स्थानं तत्रेशोऽपि निवृत्तिमान् ॥

निवृत्तस्य गतिर्भूयो यद्वृद्ध्यवलक्षणा ।

निक्षिप्यते प्रतिष्ठाना स्थानं तद्यश्च तत्पतिः ॥

त्यक्त्वा त्वगम्यविषयं यदा ज्ञानं तद्यश्च तत्पतिः ।

त्यक्त्वा त्वगम्यविषयं यथा ज्ञानं ददात्यणोः ।

सा विद्यास्थानमप्यस्य विद्येशश्च तदीश्वरः ॥

सर्वदुःखप्रशमनं यथास्य कुरुते हरः ।

सा शक्तिस्तत्पदं चेति तत्कुर्वन् सोऽपि शान्तिमान् ॥

अचिन्त्य विश्वसादाख्ये -

श्लो - जले जलं यदा क्षिप्तं क्षीरे क्षीरमिवार्पितम् ।

तथैव शिवतां याति दीक्षामात्रेण मन्त्रवित् ॥ इति ।

ननु, वेदान्तज्ञानेनैव मोक्षः प्रसिद्धः दीक्षा सा सिद्धान्त ज्ञानाभ्यां मोक्ष इति कथमुच्यते इत्याशङ्क्योत्तरवचनानि -

कामिके -

श्लो - मले निवर्तते ज्ञानादीक्षया वा मुनीश्वराः ।
 परमात्मेति विज्ञेयस्ततः कैवल्यमश्नुते ॥
 सिद्धन्तेनैव वेदान्ते विशेषः कोऽपि विद्यते ।
 परमात्मपरिज्ञानाबुभयोरपि निवृत्तिः ॥
 कथ्यते वस्तुसम्भेद तुल्यमेव निरूप्यते ।
 भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
 क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परापरे ॥ इति ।

अस्मिन् सूत्रे दीक्षानन्तरं मायोपदेशवाक्यस्य पठितत्वात् पूर्वाङ्गभूततया प्रतिपादनीयत्वेऽपि तस्या विस्तारेणास्मत्परमगुरुचरणेश्वर-शिवाचार्येण, “सन्यास दीपिकायां” प्रतिपादित्वाकिञ्चिदेवाऽस्माभिः अत्र सूचितम् ।

अथैतान् मुक्त्वा तत्पदमनन्यप्राप्नोतीत्यर्थं नवमसूत्रेण विवृणोति चिदृशेत्यादिना सुधीरिति, आचार्यानुग्रहेण शिवज्ञानाभिव्यक्तिमान् वृत्तिमरीचिकां त्यक्त्वेति, विषयग्राहकवृत्तिज्ञानभूतमरीचिकां संयम्य, “मृगतृष्णा मरीचिकेत्यमरः” विषयग्राहकवृत्तिज्ञानपरमेव प्रपञ्चराहित्यकैः मुक्तिकन्यायसिद्धम् ।

तथा देवीकालोत्तरे -

श्लो - निराश्रयं सदाचित्तं सर्वालम्बनवर्जितम् ।
 मनोवस्था विनिर्मुक्तं विज्ञेयं मुक्तिलक्षणम् ॥
 विषये लोलुपं चित्तं मर्कटादपि चञ्चलम् ।
 सर्वशून्यपदे स्थित्वा ततो निर्वाणमेष्यति ॥

चित्तं ज्ञानमिति पर्यायः । “चित्तं तु चेतो हृदयमित्यमरः” । आत्मनीति, जीवात्मस्वरूपे तल्लक्षणं यथा -

देवीकालोत्तरे -

श्लो - सर्वतत्त्वादि सम्भिन्नो देहाद्भिन्नस्तथैव च ।
 अहमस्मादि सम्भिन्नं चैतन्यं सर्वतोमुखम् ॥

चिदृशा-ईशदृष्टेति, ज्ञानेन नित्यविभूतिप्रदायकत्वादीशाभिधानकं अवलोक्य, तत् ज्ञानमत्यक्त्वेति शेषः ।

तथा आगमः -

श्लो - उल्काहस्तो यथा कश्चिद्व्यमालोक्य तांत्यजेत् ।

ज्ञानेन ज्ञेयमालोक्य पश्चात् ज्ञानं परित्यजेत् ॥ इति ।

शिवपदच्छायां लब्ध्वेति, अनाद्यशुद्धिशून्यत्वात्, शिवसंज्ञकं पदं वस्तुच्छायां परां ज्योतिर्मयं लब्ध्वा प्राप्य, “छायासूर्यप्रियाकान्तिः प्रतिबिम्बमनातपम् ” इत्यमरः । तथा च । निर्मलशिवस्वरूपवस्तुज्योतिर्मयं प्राप्येत्यर्थः । एवं सिद्धो मुक्त एव ।

तथा च आगमे -

श्लो - गोदेहमिषुपातं वा नयनोन्मीलमात्रकम् ।

सकृत्परपदे युक्तो न पुनर्भवमाप्नुयात् ॥ इति ॥

पञ्चाक्षरीं ध्यायेदिति, पञ्चानां अक्षराणां समाहारः पञ्चाक्षरी, अकारोकारमकारबन्दुनादात्मकः प्रणवः । तत्स्थं तद्वाच्यं शिवमहमिति भावयेदित्यर्थः । ध्यानं भावनमिति पर्यायः ।

तदुक्तं वातुळे -

श्लो - अकारश्च उकारश्च मकारश्च त्रिधा भवेत् ।

तृतीयान्तर्गतं नादं तुरीयं हिमकारकम् ॥

शिवधर्मोत्तरे -

श्लो - देवो गुणत्रयातीतः सर्वज्ञस्सर्वकृत्प्रभुः ।

ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितस्सर्वगतश्शिवः ॥

सूत संहितायाम् -

श्लो - ॐङ्कारशब्दः सर्वार्थवाचकः परिकीर्तितः ।

प्रयोगादेव सर्वत्र सर्वार्थश्शिवे (व) एव हि ॥

तस्मात् शिवस्य पूर्णस्य प्रणवो वाचकः स्मृतः ।

वाच्यवाचकभावश्च लक्ष्यलक्षणतापि च ।

अन्यानपि च सन्त्येव परमार्थनिरूपणे ॥

सर्वज्ञानोत्तरे -

श्लो - अहमात्मा शिवोह्यन्यः परमात्मेति यस्मृतः ।

एवं यो पासते मोहात् न शिवत्वमवाप्नुयात् ॥

शिवोऽन्यस्त्वहमव्यर्थः पृथग्भावं विवर्जयेत् ।

यश्शिवस्सोहमेवेति अद्वयं भावयेत्सदा ॥

अद्वैतभावनायुक्ताः सर्वत्रात्मनि संस्थिताः ॥

देविकालोत्तरे -

श्लो अहमेव परं ब्रह्म जगन्नाथो महेश्वरः ।

इति सान्निश्चितो मुक्तो बद्धस्यादन्यथा पुमान् ॥” इति - किञ्च वेदे -

ॐकारवाच्यस्यामृतब्रह्माक्षराव्ययशिवरूपतया प्रतिपादितत्वात्,
सूक्ष्मपञ्चाक्षरीं प्रणवार्थं शिवं मुहुश्चिन्तयेत् ॥

मुहुर्मुहुरिति, लयविक्षेपत्यागेन समाधिं यातीत्यर्थः ।

तदुक्तं स्तवराजे -

श्लो - ॐकारममृतं ब्रह्म शिवमक्षरमव्ययम् ।

यमामनन्ति वेदेषु तं प्रपद्ये विनायकमिति ॥

विगतो नायको यस्य सः विनायकः, अनाश्रिता समुद्रापन्ननदीजलवत्
समरसीभावतया भवेत्, लयविक्षेपत्यागसममिति, वचनम् ॥

देवीकालोत्तरे -

श्लो - निद्रायां बोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं समये पनः ।

पक्षद्वयपरित्यागे सम्प्राप्ते च न चालयेत् ॥ इति ॥

अपि च अकारादि पञ्चाक्षर्यङ्गैः, निर्मलजाग्रादादि पञ्चावस्था भवेत्,
तद्यथा । निर्मलजाग्रकारणकार्याधिष्ठातृक्रियाशक्तिकारणबाह्यान्तरिन्द्रियाकारान्न-

मयकोशहृदयस्थानसम्युक्तात्मा, शिवतत्त्वादि पृथिवीतत्त्वपर्यन्तचराऽचरात्म-
कसर्वप्रपञ्चं यद्वालोकयति, तथा निर्मलजाग्रम् ।

तदुक्तं देवीकालोत्तरे -

श्लो - शिवाद्यवनिपर्यन्ते लोकोऽयं शङ्करात्मकः ॥ इति ।

निर्मलस्वप्नकारणोकाराधिष्ठातृज्ञानशक्तिकारणोन्तःकरण -
चतुष्टयाऽधारप्राणमयकोशकण्ठकूपस्थानसम्युक्तं सकलप्रपञ्चं सत्तामात्रेण-
स्वानन्यशिवे यदा मानसप्रत्यक्षं करोति, तदा निर्मलस्वप्नं निर्मलसुषुप्तिकारण-
मकाराधिष्ठातृकश्च अशक्तिकारणबुध्याधारमनोमयकोशतालुमूलस्थान
सम्युक्तात्मा देहेन्द्रियमनांसि विहाय शिवज्ञाने शिवं यदाऽनुभवति, तदा
निर्मलसुषुप्तिनिर्मलतुर्यकारणबिन्द्वधिष्ठात्र्यादिशक्तिकारणचित्ताधारविज्ञानमयकोश-
भ्रूमध्यस्थानसम्युक्तात्मा ज्ञानमपि त्यक्त्वा शिवयोगेन शिवानन्दानुभवी सन्
शिवाऽनन्यतया यदा वर्तते तदा निर्मलतुर्यं, निर्मलतुर्यातीतकारणसर्वज्ञत्वाद्य-
भिव्यक्तिकरणादाधिष्ठातृपराशक्त्याधारानन्दमयकोशब्रह्मरन्ध्रसम्युक्तात्मा
अखण्डाकारसच्चिदानन्दाद्वयपरिपूर्णशिवे अस्याशयेन यदा निमज्जति तदा
निर्मलतुर्यातीतम् ।

तदुक्तं सिद्धान्तबोधे -

जाग्रत्कारणयोगसंवेदनहति उभयेन्द्रियवृत्त्याथ लीलत्वकार वेदन-
स्वप्नोन्तःकरणैरेवार्गल्लदेशतः लीनस्य तु विषयाख्यार्णयोग संवेदनं यथा-

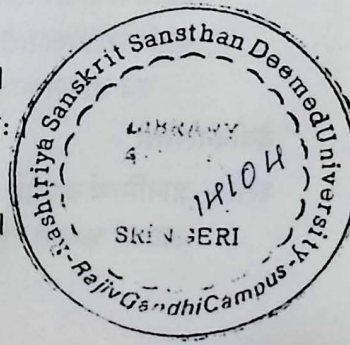
श्लो - लीनान्तःकरणं वृन्ते सुषुप्तिस्तालुदेशतः ।

बिन्दूदयस्तुरीयं तु भ्रूमध्ये स्थितिको ततः ॥

कार्यकारणयोरत्र वृत्त्यादेशच सत्यापि सङ्ग्रहः

सर्वार्थदृक्क्रियाव्यक्तिहेतोर्नादस्य वेदनम् ॥

तुर्यातीता च रन्ध्रेच घंटानादश्च सङ्ग्रहम् ॥

सिद्धान्त सारावल्याम् -

श्लो - बाह्यान्तः करणैरणोस्स्वविषयज्ञानं तु जाग्रच्च(जागर्त्यतः) तत् ।

स्वप्नेन्तः करणस्थवृत्तिविषयज्ञानं सुषुप्तिः परम् ॥

देहे त्विन्द्रियहीनमेव वचोग्रह्यामतिस्तुर्यकम् ।

देहाक्षोपरता सुचिन्मतिरथातीतं शिवत्वोदयः ॥ इति ।

एतदवस्था जीवन्मुक्तोऽखण्डाकार सच्चिदानन्दाद्वय शिवाकारतया विराजते ।

तदुक्तं किरणे -

श्लो - भग्रे घटे यदा दीपस्सर्वतस्सम्प्रकाशते ।

देहपाते तथा चात्मा भाति सर्वत्र सर्वदा ॥ इति ।

अथ ज्ञानेन त्यागादिप्रपञ्चलक्षणादि शिवानुभवपर्यन्ता दशविधक्रमास्सन्ति ।

तद्यथा सिद्धान्तबोधे -

श्लो - प्रथमं तत्त्वरूपं तु द्वितीयं तत्त्वदर्शनम् ।

तृतीयं तत्त्वशुद्धिश्च चतुर्थन्तात्मलक्षणम् ॥

पञ्चमं त्वात्मसन्दर्शः षष्ठमात्मविशुद्धिदः ।

सप्तमं शिवरूपं तु ह्यष्टमं शिवदर्शनम् ॥

नवमं शिवयोगश्च दशमं शिवभोगकम् ।

त्रिभिस्तु तत्त्वरूपाद्यैः पाशभेदः प्रकीर्तितः ॥

आत्मनो लक्षणाद्यैश्च पशुरूपं प्रकीर्तितम् ।

चतुर्भिश्शिवरूपाद्यैः पतिसायुज्यमीरितम् ॥” इति ।

एवं ज्ञानलब्धज्ञेयशिवस्वरूपस्य जीवन्मुक्तस्याचारमाह ॥

देवीकालोत्तरे -

श्लो - ज्ञानमित्थं वरारोहे कथितं मोक्षसिद्धये ।

आचारं कथ्यते देवि साम्प्रतं शृणु तन्मया ॥

न ध्यानं न जपः पूजा न होमो नैव साधनम् ।
 नाशि कार्याणि कार्याणि न तस्यास्तु महेश्वरि ॥
 नियमोऽपि न तस्यास्ति क्षेत्रपीठे च सेवना ।
 नार्चनं पितृकार्यश्च तीर्थयात्रा व्रतानि च ॥
 धर्माऽधर्मफलं नास्ति न तिथिलौकिकक्रिया ।
 सन्यसेत् सर्वकर्माणि लोकाचारमशेषतः ॥
 येन केनापि वेषेण सर्वावस्थोऽपि योगवित् ।
 क्षेत्रपीठे च स्वं देहं वर्जयेद्यदि कौतुकम् ॥
 क्रिमिकीटपतङ्गाश्च ततो देवीवनस्पतीन् ।
 चूर्णयेद्धातयेन्नैवं परमार्थे मतिर्यदा ॥
 न मूलोत्पाटनं कृत्वा तृणच्छेदं विवर्जयेत् ।
 भूतपीडां न कुर्वीत पुष्पाणाश्च निकृन्तनम् ॥
 स्वयं पतितपुष्पैस्तु कर्तव्यं यतिपूजनम् ।
 मारणोच्चाटनादीनि विद्वेषस्तम्भनं तथा ॥
 ज्वरभूतग्रहावेशवश्याकर्षणमोहनम् ।
 न कुर्यात् क्षुद्रकर्माणि काष्ठपाषाणपूजनम् ॥
 न मुद्राश्च मुखं त्यक्त्वा व्यापकं बोधमाश्रयेत् ।
 समेतवीतरागत्वं समदुःखसुखस्तदा ॥
 समः कुमित्रे मित्रे च समलोष्टाश्मकाश्चनः ।
 आत्मरामो भवेद्योगी निर्भयो विगतस्पृहः ॥
 समनिन्दाप्रशंसस्तु सर्वभूतदयस्सदा ।
 समदृष्टिश्च कर्तव्या यदात्मनि तथा परे ॥
 ईर्ष्यापैशुन्यडम्बाश्च रागं मात्सर्यमेव च ।
 कामक्रोधभयं शोकं त्यजेत् सर्वं शनैश्शनैः ॥
 सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तस्सन्ततं जनवर्जितम् ।
 अनैनैव शरीरेण सर्वज्ञत्वं प्रजायते ॥

ज्ञानेनैव यदा मोक्षस्तदा सिद्धेः निरर्थता ।

तथापि भोगमिच्छन्ति सिद्धिमिच्छन्ति साधकाः ॥

अणिमादिगुणावाप्तिर्जायतां वा न जायताम् ।

तथापि मुच्यते देवि पतिविज्ञाननिर्मलः ॥” इति ।

अयमाचारस्सन्यासिनां; गृहस्थस्तु धर्मसमयाचारं न लङ्घयन् फलानपेक्षया वेदशिवागमोक्तनित्यनैमित्तिककर्म कुर्यात् ॥

तदुक्तं सर्वज्ञानोत्तरे -

श्लो - यस्मिन्वर्णस्थिते दीक्षां प्राप्तो देही शिवात्मिकाम् ।

तत्रैव संस्थितो दीक्षां शिवधर्मश्च पालयेत् ॥

मृगेन्द्रे -

श्लो - इति वर्णाश्रमाचारान् मनसापि न लङ्घयेत् ॥ इति ।

श्रीनिगमागमपारावारगत सदाशिवशिवाचार्यविरचितायाम् सिद्धान्तसूत्रवृत्तौ शिवानुग्रहात् शिवानुभूतिप्रतिपादनं नाम पञ्चमः पटलः ।

सव्याख्याने शिवज्ञानबोधे

दशमसूत्रं प्रारभ्यते

अव :- एवम्भूतज्ञानसिद्धः प्रारब्धकर्मवशात् पुनरपि भौतिकदेहस्सन्, प्रपत्या आगामिकर्मफलम् मलमायावासनादींश्चावाप्तुं शिवानन्दानुभवात् । स्वानुभूतिमान् भवतीति दर्शयति, दशमसूत्रेण ।

१० - सूत्रम्

सू - शिवेनैक्यं गतस्त्रिद्वस्तदधीनस्ववृत्तिकः ।

मलमायाद्यसंस्पृष्टो भवति स्वानुभूतिमान् ॥

पद :- शिवेनैक्यज्ञतस्सिद्धः, तदधीनस्ववृत्तिकः, मलमायाद्यसंस्पृष्टः, स्वानुभूतिमान्, भवतीति योजना ॥ १० ॥

व्याख्या :- शिवेनैक्यङ्गतस्सिद्ध इति, सर्ववस्तुष्वपि शिवस्य शिवे च सर्ववस्तूनां विभागापन्नेन वर्तनं दृष्ट्वा, बाह्येन्द्रियान्तकरणैश्शनैश्शनैः त्यक्त्वा निर्मलतुर्यातीतो भूत्वा, शिवेनैक्यं प्राप्तःसिद्धः ऐक्यङ्गत इति पदेन देहविनाशो ज्ञानसन्तति-विच्छेदोऽष्टगुणो व्याप्तिरित्युक्तं और्ध्वगमनं, प्रकृतिभूतविवेकं कृत्वा, प्रकृतिं विहाय, पुरुषमात्रतयावस्थानं, ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीन्परित्यज्य पाषाणवदवस्थितिः । आप्राकृतलोके, वैकुण्ठे श्रीहरिसन्निधौ तत्सारूप्यम् अनन्तकल्याणगुणांश्च व्या(प्रा)प्य दासभावेन वर्तनम् ।

अनिर्वचनीयाऽविद्या निवृत्तिसादाख्ये तत्त्वे सदाशिवसमत्वेनावस्थानं नादतत्त्वे शिवसमत्वेन वर्तनम् ।

एतेन शिवगुणसङ्क्रान्ति, शिवगुणसमुत्पत्ति, शिवगुणसमावेश, शिवगुणसमत्वाभिव्यक्ति... इत्यादि मुक्तयो व्यावृत्ताः ।

तदधीनस्ववृत्तिकः शिवकरणात्मकेच्छाज्ञानक्रियाशक्त्यभिभूतस्वेच्छा-ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वेन पिशाचग्रस्तपुरुष इव शिवायत्तमनोवागिन्द्रियकायव्यापार-वानित्यर्थः । अत एव मलमायाद्यसंस्पृष्ट इति आत्मनि शिवसमवेतचिच्छक्तिप्रकाशेना अज्ञानात्मकारणमलमोहात्मकमायिकागायिककर्मभिरसम्बद्ध इत्यर्थः ।

एवं धृढतरप्रपत्त्या स्वानुभूतिमान् भवतीति निर्मलतुर्यातीततया शिवैक्यस्य प्राप्तत्वात् तच्छिवानन्दं स्वानन्यतया नु भविता भवति ।

एतेनाऽभेदशिवस्वरूपस्य, तस्य कर्तृभोक्तृत्वनिग्रहानुग्रहादि सर्वव्यापाराणां शिवकृत्यत्वादागामिककर्मत्वां न प्राप्नोति, किन्तु तस्य महात्मनः स्तुतिनिन्दापूजातिरस्कार एवेत्यवधेयम् ।

तदुक्तं देवीकालोत्तरे -

श्लो - ईदृशं ज्ञानिनं दृष्ट्वा पूजयन्ति च ये जनाः ।

गन्धं पुष्पं फलं धूपं स्नानं वस्त्रं च भोजनम् ॥

निवेदयन्ति ये केचित् वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
 तेऽपि तत्रैव मुच्यन्ते मुक्तिमार्गानुकाङ्क्षिणः ॥
 स्तुतिनिन्दाप्रशंसम्भ्यां पुण्यपापमवाप्नुयात् ॥

भारते -

श्लो - प्रारब्धं भोगतो नश्येत् शेषं ज्ञानेन दह्यति ।
 इतरं द्वितयं कर्म तद्वेष्टी प्रियवादिनः ॥
 शिवधामापुतस्यास्य भोगभोक्ताय जातुचित् ।
 अकृत्वमधिकारित्वं पतिकृत्यानुकारतः ॥

शिवधर्मोत्तरे -

श्लो - यदा वायुः न शीघ्रोऽपि मुक्त्वाकाशं न गच्छति ।
 ज्ञेयनिक्षिप्तचित्तन्तु विषयस्थो न मुञ्चति ॥
 मन्त्रौषधिबले यद्वत् जीर्ण्यते भक्षितं विषम् ।
 तद्वत्सर्वाणि पापानि जर्ते ज्ञानिनः क्षणात् ॥
 यथा वह्निर्महादीप्तः शुष्कमात्रं च निर्दहेत् ।
 तथा शुभाशुभं कर्म ज्ञानाग्निर्दहति क्षणात् ॥
 यद्वन्मन्त्रबलोपेतः क्रीडन्सर्पैर्न दंश्यते ।
 क्रीडन् न लिप्यते ज्ञानी तद्वदिन्द्रियपन्नगैः ॥
 पद्मपत्रं यथा तोये ततस्थैरपि न लिप्यते ।
 तथा शब्दादिभिः ज्ञानी विषयैर्न हि लिप्यते ॥ इति ।

इति श्रीनिगमागमपारावारगतसदाशिवशिवाचार्यविरचितायां
 सिद्धान्तसूत्रवृत्तौ प्रपत्तिमार्गप्रतिपादनं नाम षष्ठः पटलः ।

सव्याख्याने शिवज्ञानबोधे
एकादशद्वादशसूत्रे प्रारभ्येते

अव :- अथोत्पन्नज्ञानिनां, कृतघ्नतादोषपरिहाराय लोकानुग्रहाय,
चानुत्पन्नज्ञानिनां ज्ञानोत्पत्तिनिमित्ताय चान्तर्बाह्यभक्तिशिवयोगक्रियाचर्याः,
एकादशद्वादशसूत्राभ्यामाह -

११ - सूत्रम्

सू ॥ दृशो दर्शयिता चात्मा तस्य दर्शयिता शिवः ।
तस्मात्तस्मिन् परां भक्तिं कुर्यादात्मोपकारके ॥ इति ।

१२ - सूत्रम्

सू ॥ मुक्त्यै प्राप्य सतस्तेषां भवेद्वेषं शिवालयम्
एवं विद्याच्छिवज्ञानबोधे शैवार्थनिर्णयम् ॥ इति ॥

पद :- दृशो, दर्शयिता, च, आत्मा, तस्य, दर्शयिता, शिवः, तस्मात्,
आत्मोपकारके, तस्मिन्, परां भक्तिं, कुर्यादिति योजना ॥ ११ ॥

मुक्त्यै, सतः, प्राप्य, तेषां, वेषं, शिवालयं, च, भवेत्, एवं, शिवज्ञानबोधे,
शैवार्थनिर्णयं, विद्यात्, इति, योजना ॥ १२ ॥

व्याख्या :- दृशो दर्शयिता चात्मा तस्य दर्शयिता शिवः इति, यदा
चक्षुरादीन्द्रियाणां रूपादिविषयप्रवर्तको जीवात्मा, तथा - अकृतसंस्काराणां
बुभुक्षूणां शब्दादिविषयं च, कृतसंस्काराणां मुमुक्षूणां स्वसंवेदनं स्वसंवेद्यं च
प्रसादयिता शिव इत्यर्थः ॥ तस्मादात्मोपकारके, तस्मिन्परां भक्तिं कुर्यादिति,
भवदुःखसागरोद्धारमुखकरुणाहस्तस्वस्वरूपानन्दामृतसागरनिमज्जनकारकात्मसहाये
शिवे, भक्तिकारणे प्रत्ययात् स्वात्मानुरागान व्युत्कृष्टानुगुणेन, यावज्जीवं
शिवज्ञानयोगे हस्तक्रियाचर्याभ्याश्च, शिवयजनं कुर्यात् ।

तथा आगमे -

श्लो - यजनं सम्प्रवक्ष्यामि यथाविध्यनुपूर्वगम् ।

द्वितीयं तच्च विज्ञेयं अधिकार्यानुरूपतः ॥

यतीनां योगिनां चैव बाह्योपरतशक्तिषु ।

अन्तर्यागस्तु विहितो बाह्यपूजापरेषु च ॥ इति ॥

ननु श्रुतिपुराणेष्विन्द्रपुरोगमान् देवान् यजेतेत्युक्तत्वात्, शिव एक एव यजेतेत्येतत् कथमितिचेत्, उच्यते, येन विना सत्कर्मापि दोषाय यद्भक्त्या दुष्कर्मापि सुकृतं भवेत्, स एव पूजनीयः । एतन्निर्दर्शनं दक्षप्रजापतौ चण्डेश्वरे च दृष्टं, किञ्च, जननमरणदुःखापनोदने जननमरणरहित एव समर्थः । तादृशश्च शिव एक एव, अपि च, मुक्तव्यापकाखण्डाकारसच्चिदानन्दाद्वयरूपत्वा-देतन्मुक्तिप्रदाता तादृक् लक्षणलक्षित एव, अतः शिव एव पूजनीयः, गुणाधिष्ठित-मूर्तिमतां ब्रह्मविष्णुपुरोगमाणां एतत्परशिवाभिव्यक्ततया तदात्मकत्वात् तदुद्देशेन सूचयंस्तान् पूजयन्ति, किञ्च भूसुरादिषु कृतपूजानां फलदातारस्तैर्विना यथा तेषूद्दिष्टदेवतानां तथा इन्द्रपुरोगमादिषु कृतपूजानामपि तेषामन्तर्यामित्वेन-वाऽभिव्यक्त्या तदात्मकत्वेन शिव एक एव फलदाता, तस्मात् मुख्ये सम्भवति गौणस्यन्याय इति न्यायेन, शिव एव प्राधान्येन पूजनीयः, इतरे तदङ्गत्वेन पूजनीयाः ।

तदुक्तं पाराशरे -

श्लो - सर्वमन्यत्परित्यज्य शिव एव शिवङ्करः ।

ध्येय इत्याह परमश्रुतिराथर्वणी खलु ॥

कूर्मे -

श्लो - अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता चैव फलप्रदः ।

यद्यत्करणगोसाहं निहन्ता वेदविद्विषाम् ॥

देवीकालोत्तरे -

श्लो - ब्रह्मादिभिर्देवमनुष्यनागगन्धर्वयक्षाप्सरसाङ्गणैश्च ।
मखैरनेकैरहमेव पूज्योमामेव सर्वे प्रवदन्ति वेदाः ।
तपोभिरुग्रैर्विविधैश्च दानैर्मामेव सर्वे प्रतिपूजयन्ति ॥

ब्रह्मगीतायाम् -

श्लो - एवं रूपप्रसादस्तु कारितस्तु शिवेन च ।
ज्ञायते न मया नान्यैर्देवैर्नारायणेन च ॥
अतस्सर्वं परित्यज्य शिवादन्यत्तु दैवतम् ।
तमेव शरणं गच्छेः सद्योमुक्तिं यदिच्छसि ॥ इति ।
अथ ज्ञानपूजाक्रमो यथा

कामिके -

श्लो - न दिने पूजयेद्देवं रात्रौ नैव च पूजयेत् ।
सन्ततं पूजयेद्देवं दिवारात्रौ च वर्जयेत् ॥

अस्यार्थः दिनं विकल्पज्ञानं, तस्मात् सकलकेवलावस्थैः त्यक्त्वा
निर्मलजाग्रदादिना सन्ततं शिवं पूजयेदिति ॥ अत्र पञ्चशुद्धिक्रमः
भूतपरिणामदेहराहित्यं भूतशुद्धिः । विषयाभिलाषराहित्यं द्रव्यशुद्धिः । अथवा
शिवाष्टमूर्तित्वदर्शनं भूतशुद्धिः । शिवस्य सर्वद्रव्यानुप्रवेशदर्शनं द्रव्यशुद्धिः पञ्चाक्षरे
पाशपदार्थवाचकं नमः वदं हित्वाविव शिवज्ञानजीवात्मवाचकं शिवाय इत्येतत्पदं
ज्ञात्वा जीवात्मनः शिवज्ञानेन शिवदर्शनं मन्त्रशुद्धिः ।

तदुक्तं सिद्धान्तबोधे -

श्लो - हित्वा नमः पदं तस्य शिवाय इति कीर्त्यते ।
शुद्धपञ्चाक्षरमिदं स्वानुभूतिप्रकाशकम् ॥ इति ।

शिवज्ञानेन स्वस्वरूपमालोक्य, तन्मयत्वेन स्थितिरात्मशुद्धिः ।
अखण्डाकारसच्चिदानन्दस्वरूपानुभवैकवेद्यं शिवमिति भावना लिङ्गशुद्धिः ।

अथासनमूर्त्यादि क्रमः

श्लो - आत्मा शिवासनं मूर्तिं सत्यज्ञानमनावृतम् ।
 मूलं तु परमानन्दमावाहनमथोच्यते ॥
 शिवाभिव्यक्तिरेवात्र ह्यावाहन मिति स्मृतम् ।
 नैश्चल्यं स्थापनं चाभिमुख्यं तत्सन्निधानकम् ॥
 लयविक्षेपगणनं सन्निरोधनमुच्यते ॥

पूजास्तवे -

श्लो - आवाहनं चात्मनि चित्रकाशं तत्र स्थितिस्थापनमीश्वरस्य ।
 सान्निध्यमात्मेस्वरसन्निधानसंरोधनं स्वस्य शिवे निरोधः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि पाद्यादि शिवपूजनम् ।
 मायाद्वयस्य गळनं पाद्यमाचमनं तथा ॥
 कर्मत्रयविनाशस्स्यादर्घ्यमज्ञानमोचनम् ।
 महाभिषेकं नैर्मल्यं वस्त्रशुद्धिनिरावृतिः ॥
 निर्लेपनञ्च श्रीगन्धो द्वन्द्वत्यागप्रसूनकम् ।
 अज्ञानवासनानाशो धूपो दीपस्वयं प्रभा ॥
 शिवानुभूतिनैवेद्यं पानीयं च सुभाषितम् ।
 रसास्वादस्य गळनं हस्तोद्वर्तनामीरितम् ॥
 कषायगळनं जातं ताम्बूलं मुखवासनम् ।
 आगतार्घ्यस्य नादस्य लयस्तोत्रं समीरितम् ॥
 प्रदक्षिणं च सर्वत्र व्यापिनं सह शम्भुना ।
 सरित्समुद्रसंयोगाज्जलं समरसं यथा ॥
 तदात्मा शिवयोर्योगे नमस्कारः प्रकीर्त्यते ।
 ज्ञाता ज्ञानं यथा ज्ञेयं भग्नं भवति तत्तथा ॥
 पराङ्मुखाध्यमित्याहुरात्मनश्च निवेदनम् ॥ इति ॥

अथ योगमार्गपूजा -

श्लो - चन्द्रार्कनाशने पूजा साधयेदीप्सितं फलम् ।

सुषुम्ना मध्यगे प्राणे पूजयेत् सर्वदा शिवम् ॥

अस्यार्थः चन्द्रस्तिवडानाडी । अर्कस्तु पिङ्गळानाडी, तन्नाशः उच्छ्वासनिश्वासरहित्यं तदेव केवलकुम्भकम् पूजा । तत्र शिवानुफल एव ईप्सितफलम् । अणिमादि सिद्धिर्मुक्तिश्च ते सिद्धिर्मुक्तिं साधयेत्, प्राणवायौ सुषुम्ना रन्ध्रे प्रविष्टे सति शिवानुभूतिमान् भवेत् ॥ अत्र क्रमः, वायुं निरुध्य मूलाग्निं मूलवायुना बिन्द्वन्ताग्निबीजेन उद्धेद्य, नाडीचक्रं भित्त्वा सुषुम्ना मार्गेण हृदयाद्यकारादि, ब्रह्मादि कारणत्यागेन ब्रह्मरन्ध्रं प्रविश्य अखण्डज्योतिरूपे यन्मज्जनं तदेव पूजनम् । अत एव शिवाश्रमिणां गृहस्थानं पञ्चमहायज्ञा उच्यन्ते । यथाह शिवधर्मोत्तरे -

श्लो - अथ पूजाग्निकार्याद्यैर्बोधैर्बहुविधैस्ततः ।

कर्मयज्ञस्समाख्यातस्तपश्चान्द्रायणादिकम् ॥

स्वाध्यायश्च जपः प्रोक्तः शिवमन्त्रस्य स त्रिधा ।

ध्यानयज्ञस्समाख्यातश्शिवचिन्ता मुहुर्मुहुः ॥

अध्यापनं चाध्ययनं व्याख्या क्रमेण चिन्तनम् ।

इति पञ्चप्रकारोऽयं ज्ञानयज्ञः प्रकीर्तितः ॥

उत्तरोत्तरवैशिष्ट्यं सर्वेषां परिकीर्तितम् ।

पञ्चानामपि यज्ञानां ज्ञानयज्ञो विमुक्तिदः ॥

इति उक्त पञ्चमहायज्ञाशक्तानां मन्दशक्तिनिपातवतां ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तं चर्यापादानुष्ठानक्रममाह ॥

मुक्त्यै प्राप्येत्यादिना, मुक्त्यै सदः प्राप्येति मुक्त्यर्थं शिवज्ञानयोगवतो यतीन् शरणं प्रपद्यते, तेषां वेषं शिवालयं च भजेदिति, तादृशयतीनां तपोवेषं शिवसंस्कारपुरस्सरं तदाज्ञया धृत्वा, शिवालयस्थ शिवलिङ्गाद्यर्चावतारान्, शिवयोगिनो शिवचिह्नधारिणो माहेश्वरांश्च सेवेत ।

यथा शिवधर्मोत्तरे -

श्लो - ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः स्त्री शूद्रो वा शिवाश्रमी ।
 ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ॥
 भूतिशासनसंयुक्तो(क्तः)सम्पूज्यो राजपुत्रवत् ।
 गुणवत्पात्रपूजाया वरं शासनपूजनम् ॥
 शासनं पूजयेदस्मादविचारं शिवाज्ञया ।
 शिवाज्ञा पूजनात् साक्षात् शिवोऽहमिति पूजितः ॥
 अविकल्पमतिस्तस्मात्पूजयेच्छिवशासनम् ।
 यथासम्भवपूजाभिः कर्मणा मनसा गिरा ॥
 शिवभक्तिस्सदा कुर्यात्तद्वच्च शिवयोगिषु ।
 स्वदेहान्निर्विशेषेण शिवभक्तांश्च पालयोत् ॥
 भयदारिद्र्यरोगेभ्यस्तैषां कुर्यात्प्रियाणि च ।
 शिवस्य परिपूर्णस्य किं नाम क्रियते जनैः ॥
 यत्कृतं शिवभक्तानां तत्कृतं च शिवे भवेत् ।
 सुदूरमपि गन्तव्यं यत्र माहेश्वरो जनः ॥
 प्रयत्नेनापि दृष्टस्य तत्र सन्निहितश्शिवः ।
 महेश्वरस्य भक्तस्य शिवार्चासहितस्य च ॥
 पूजां कृत्वा यथा न्यायम् अश्वमेधफलं भवेत् ।
 नित्यं शिवकथासक्तो नित्यं शिवपरायणः ॥
 अर्चयित्वा यथा न्यायं गाणापत्यमवाप्नुयात् ।
 शिवाश्रमगतान् भक्त्या शिवभक्तान् प्रपूजयेत् ॥
 स्वागतासनपाद्यार्घ्यमधुपर्कादिकैस्सदा ।
 पूजायित्वा यथा न्यायं कुर्यादप्यभिवादनम् ॥
 यस्सर्वसङ्गनिर्मुक्तश्शिवश्शिवपरायणः ।
 सोऽपीह पवनं कृत्वा योगीन्द्रानुचरो भवेत् ॥

वसेदायतने नित्यं सगुणशिवधार्मिकः ।
 पुष्पारामैककर्मात्मा पुष्पवाटीक्रियापरः ॥
 त्रिस्नानपूजासंयुक्तकौपीनाच्छादनस्तथा ।
 योगानां भक्तियोगेन योगस्थानमवाप्नुयात् ॥
 शिवध्यानपराशशान्ताशिवधर्मपरायणाः ।
 सर्व एवाश्रमा ज्ञेयाः शिवधर्माश्रिवाश्रमाः ॥
 महाव्रताष्टमं धार्यम् ईशानोक्तं शिवार्थिभिः ॥
 सर्वव्रतानां प्रवरमस्मिन्धर्मस्समाप्यते ॥ ”

वायव्ये च -

श्लो - शिवे भक्तिस्सदाशान्तिरहिंसा सर्वदा दमः ।
 सन्तोषः सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं तथाष्टमम् ॥
 यथा सम्भवपूजाभिः कर्मणा मनसा गिरा ।
 शिवभक्ति स्सदा कुर्यात् तद्वच्च शिवयोगिषु ॥
 एवं विद्यात् शिवज्ञानबोधे शैवार्थनिर्णयम् ॥ इति ॥
 इत्थं शिवज्ञानबोधे द्वादशाभिधसूत्रैः प्रतिपादितं मुमुक्षुर्जानीयादित्यर्थः ॥
 इति ॥

श्रीनिगमागमपारावारादिविशेषगुणयुक्तसदाशिवशिवार्च्यविरचितायां
 सिद्धान्तसूत्रवृत्तौ, शिवयोगक्रियाचर्याप्रतिपादनं नाम सप्तमः पटलः ॥

शिवं भूयात्

--	--	--	--	--	--

